

Društvena tranzicija u Hrvatskoj 1990.-2000.

Komesarović, Anamarija

Master's thesis / Diplomski rad

2018

Degree Grantor / Ustanova koja je dodijelila akademski / stručni stupanj: **University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences / Sveučilište u Rijeci, Filozofski fakultet**

Permanent link / Trajna poveznica: <https://um.nsk.hr/um:nbn:hr:186:361234>

Rights / Prava: [In copyright](#)/[Zaštićeno autorskim pravom.](#)

Download date / Datum preuzimanja: **2024-09-26**

Repository / Repozitorij:

[Repository of the University of Rijeka, Faculty of Humanities and Social Sciences - FHSSRI Repository](#)

Sveučilište u Rijeci
Filozofski fakultet u Rijeci
Odsjek za povijest

Anamarija Komesarović

DRUŠTVENA TRANZICIJA U HRVATSKOJ 1990.-2000.

Uspostava građanskog društva

DIPLOMSKI RAD

Diplomski studij: Povijest/Povijest umjetnosti

Mentor: prof. dr. sc. Darko Dukovski

Rijeka, rujan 2018.

Sadržaj

1. Uvod.....	1
2. Povijesni kontekst.....	2
2.1. Raspad Jugoslavije.....	2
2.2. 1990-e u Hrvatskoj.....	3
3. Što čini društvenu tranziciju u Hrvatskoj?.....	10
4. Hrvatsko društvo na putu promjene.....	10
5. Pokušaj građanskog društva u Hrvatskoj ili kako je nacionalizam ugrozio građanske vrijednosti.....	11
5.1. Kako je nastao hrvatski - etnički nacionalizam početkom 1990-ih.....	12
5.2. Zašto je hrvatski nacionalizam u 1990-ima nepoželjan?.....	14
6. Pojava retradicionizacije.....	14
7. Politička vlast tijekom 1990-ih i utjecaj na razvoj građanskih vrijednosti.....	17
7.1 Autoritarnost oblikuje državu i društvo.....	18
7.2. Vlast i nacionalizam.....	19
7.3. Vlast i kontrola.....	21
7.4. Vlast i ekonomija.....	22
8. Društvo i potreba za demokracijom.....	25
9. Pojava najčvršće oporbe državnoj vlasti u društvu: slobodni mediji.....	27
9.1. Vlast i mediji.....	28
9.2. Nezavisni mediji.....	31
10. Slučaj Radija 101 – mediji o medijima i državnoj kontroli.....	35
10. 1. Kako su pisali mediji?.....	37
Novi list.....	37
Feral Tribune.....	38
Vjesnik.....	39
Večernji list.....	40
11. Zaključak.....	43
Literatura.....	44
Bibliografija.....	46
Novine.....	49
Zakoni.....	50
Video izvori.....	51
Internet izvori.....	51

1. Uvod

Pojam tranzicije označava „proces radikalnih strukturalnih i sociokulturnih promjena u postsocijalističkom društvu s ciljem (re)konstrukcije kapitalizma i odgovarajućih mu društvenih vrijednosti.“¹ Ovaj fenomen, koji se za Hrvatsku veže od ranih 1990-ih, sa sobom donosi brojne, pretežno negativne konotacije. U školama se podučava o tzv. zemljama tranzicije (kojima pripada i Hrvatska) i koje su sve redom države u usponu, što se opisuje kao izlazak iz lošijeg u bolji sustav, ili kao izlazak iz bijede i put prema prosperitetu.

Tranzicija je nastupila nakon izlaska Hrvatske iz federalne zajednice Socijalističke Federativne Republike Jugoslavije, 1991. godine. Ona predstavlja političku, gospodarsku, sveopće društvenu i kulturnu transformaciju državne zajednice. Dotadašnje socijalističko političko, ekonomsko i društveno usmjerenje, vladalo je gotovo pet desetljeća, pa se od tranzicije očekivalo da bude period prilagodbe postojećih institucija i stvaranja novih.

Novi sustav trebao se temeljiti na ideji slobode. Liberalizam stoji u temelju svih organizacijskih struktura, društvenih pojava i ugovora koje mogu postojati u jednoj državi: politici, koja se očituje u najvažnijoj pretpostavci liberalizma – demokraciji; ekonomiji, koja se očituje u kapitalističkom slobodnom tržištu; društvu utemeljenom na građanskim vrijednostima. No, Hrvatska je tijekom 1990-ih prolazila tranziciju na specifičan i osebujan način.

Jedan od značajnijih čimbenika u razvoju hrvatske države u to doba bio je Domovinski rat, čije je trajanje zauzelo polovicu tog desetljeća. On je uvjetovao nastanak političkog i društvenog ozračja, koje će u negativnom smislu opterećivati proces tranzicije i zajednicu u godinama koje slijede. Specifičan razvoj tranzicije označava karakterističan paradoks koji se dogodio u Hrvatskoj. Ogleđao se u općoj društvenoj potpori liberalizmu, ali i podupiranju autoritarnog režima, porastu nacionalizma i tradicionalizma jednog dijela stanovništva, koji najčešće, ili barem u hrvatskom slučaju, pretpostavljaju ograničenu slobodu pojedinca. U ovom diplomskom radu, moj je cilj pokušati razjasniti paradoks koji nastaje u hrvatskom društvu tijekom 1990-ih. Prikazat ću neke od osnovnih elemenata koje sačinjavaju društvenu zajednicu: o, rast nacionalizma i tradicionalizma, problem autoritarne vlasti u Hrvatskoj i kakav je utjecaj imala na oblikovanje države i društva, odnos društva prema ideji liberalizma i demokracije tijekom desetljeća te u konačnici popularizaciju tih ideja. Vrijednosti koje

¹ Peračković, Krešimir, „Sociologija tranzicije: strukturalni, sociokulturni i neomodernizacijski pristup“, u: *Društvena istraživanja : časopis za opća društvena pitanja*, Vol.13 No.3 (71) Lipanj 2004., 493., 494.

podrazumijevaju potporu liberalizmu, pa time i demokraciji su građanske vrijednosti. Razvoj ovakvih stajališta središnji je problem/tema ovoga rada.

U drugom dijelu rada iznijet ću rezultate ranijih istraživanja o vrijednosnim preferencijama društva u Hrvatskoj kao uvod u vlastito istraživanje istima kroz okupljanje stanovništva na prosvjedu za Radio 101 i kroz analizu tiskanih medija, kao primjere konkretnih društvenih akcija.

2. Povijesni kontekst

2.1. Raspad Jugoslavije

Tijekom 1980-ih, u Jugoslaviji su se produbljivale politička i ekonomska kriza, rasla je opća apatija, a socijalistička se ideologija, zajedno s čitavim državnim i društvenim ustrojem, razgrađivala. Jugoslavenstvo je gospodarstvo tijekom zadnjih deset godina postojanja države bilo pod teretom dužničke krize. Ekonomska su pitanja bila polazišna teškoća u odnosima jugoslavenskih republika. Najveći problem SR Hrvatskoj je bio taj što je davala oko 60% vlastitih prihoda za namjene pomaganja nerazvijenim saveznicima i autonomnim pokrajinama, u kojima se teškoće nisu rješavale; štoviše, jaz se između razvijenih i nerazvijenih pokrajina povećavao. Još jedan od pokazatelja gospodarske katastrofe bilo je porast nezaposlenosti koji će se nastaviti i u 1990-ima. Naime, između 1984. i 1992., nezaposlenost se u Hrvatskoj udvostručila.² 1980-e godine 20. stoljeća u Hrvatskoj obilježene su porastom utjecaja crkve, jačanjem nacionalističkih političkih snaga, ali i porastom autonomije čitavog niza društvenih područja. Tako je u zdravstvu, znanosti i na sveučilištima u značajnoj mjeri kriterij stručnosti potisnut načelom moralno-političke podobnosti (prikladnosti). Kao otpor tim procesima pojavljuju se alternativne radio-stanice i novine koje partijske strukture ne mogu kontrolirati. Usprkos tome, Jugoslavija je službeno bila totalitarna država. Monopol vlasti komunističkog režima u ovom razdoblju bio je ukorijenjen u policiji, vojsci, zakonodavstvu i državnom proračunu. Istovremeno, osjećalo se popuštanje ideoloških stega, a „bratstvo i jedinstvo“ zamijenjeno je manje ideološki nabijenim „zajedništvom“. Partijske strukture izgubile su kredibilitet, a kako nisu znale, a možda ni htjele rješavati probleme, zataškavale su ih. Tako je bilo i s odnosima između saveznih

² Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest*, Novi Liber, Zagreb, 2003., 350., 352., 353.

republika koji su do kraja 1980-ih uzavreli. Upravo to potiskivanje problema jedan je od razloga zbog čega je došlo do snažne reakcije na početku zadnjeg desetljeća 20. stoljeća.³

Jugoslavenske su vlasti tijekom čitavog vremena postojanja jugoslavenske države imale poteškoća s nacionalnim pitanjima. Tito je bio svjestan njihove ozbiljnosti i rješavao ih je lukavim osjećajem za ravnotežu snaga. Nakon njegove smrti nije više bilo moguće suspregnuti niti nagomilano nezadovoljstvo, niti nagli uzlet republičkih nacionalizama. Nestalo je i političke volje da se očuva jedinstvo jugoslavenske države.⁴

Tijekom 1980-ih, naročito se u Srbiji budio duh nacionalizma i pokušaja obrane od potlačivanja koje su druge jugoslavenske zemlje navodno pokušale nametnuti Srbiji i Srbima. Kako bi se što više istakla kao žrtva, Srbija je morala stvoriti novu povijest, koja bi ostala samo još jedan kulturološki fenomen, da se nije pretvorila u katastrofu. Od dolaska na vlast Slobodana Miloševića, vidjelo se na koji se način novi mitovi mogu iskoristiti za huškačko-političku propagandu. Nova povijest je priča o Srbima kao najzaslužnijima za stvaranje zajednice Južnih Slavena, a prema kojima su ostale države unutar države nepravedne. Srbi su tako oslobodili sve druge jugoslavenske narode, a oni su njima uzvraćali eksploatacijom i genocidom. Stvaralo se ozračje potrebe (i opravdanja) osvete i „vraćanja istom mjerom“. Ti novi povijesni mitovi postali su idejna podloga za osvajačke ratove u 1990-ima.⁵

Istodobno se i u Hrvatskoj probudio i jačao hrvatski nacionalizam koji se hranio osjećajem nacionalne ugroze koje su izvirale iz srpskog nacionalističkog programa.

2.2. 1990-e u Hrvatskoj

Krajem 1980-ih i početkom 1990-ih godina 20. stoljeća, u Hrvatskoj je došlo do brzih promjena i naglog preusmjerenja prema demokratizaciji. To nužno ne znači da je ona uspješno djelovala, ali su njezini praktični temelji postavljeni. Prve prepreke su bile višestranačje liberalne demokracije i rješavanje nacionalnog pitanja.⁶

Nove političke stranke građanskog tipa u Hrvatskoj su se počele osnivati 1989. godine. Među prvima strankama bila je i najutjecajnija Hrvatska demokratska zajednica (HDZ). HDZ je u svojem programu snažno isticao potrebu za demokracijom uz imperativ rješavanja ekonomskih teškoća koje je Hrvatska imala u Jugoslaviji, s izraženim naglaskom na

³ Goldstein (bilj. 2), 352., 358., 361.

⁴ Goldstein (bilj. 2), 361., 362., 368.

⁵ Goldstein (bilj. 2), 366.

⁶ Goldstein (bilj. 2), 371.

nacionalne vrijednosti. Promicali su hrvatsku nacionalnu svijest izgrađenu na tradicijama starčevićevskog povijesnog državnog prava, radićevskog demokratskog republikanizma, ali i na vizijama hrvatskih komunista. Smatrali su kako Jugoslavija može opstati samo ako osigura slobodu i suverena prava svakog pojedinog naroda u federaciji.⁷

Na stvaranje višestranačja u Hrvatskoj srpsko političko vodstvo gledalo je kao na buđenje retrogradnih ideja te tvrdilo kako je na pomolu buđenje ustaštva. Jugoslavija je u tom trenutku još uvijek bila jedinstvena država, pa su predstavnici Saveza komunista pitali na 14. kongres SKJ, kako bi pronašli rješenje za opće-društvenu krizu.⁸ Kongres Saveza komunista Jugoslavije započeo je 20. siječnja 1990. u Beogradu. Pripremni dokument za sjednicu „Prema novom projektu demokratskog socijalizma za Jugoslaviju“ predviđao je slobodu govora i slobodne izbore u Jugoslaviji, na kojima bi SKJ bio konkurent drugim strankama. Ovaj dokument su prije sjednice prihvatili svi Savezi komunista unutar Jugoslavije. Bez obzira na prihvaćanje, Srbija nije htjela uspostaviti „klasični višestranački sistem“, što znači da zapravo nije htjela priznati potpunu nezavisnost republičkih Saveza komunista. Osim toga, suprotstavila se „previše konkretnim“ tekstovima o pravima čovjeka zbog politike kakvu su vodili na Kosovu.⁹ Do razlaza je došlo nakon što je slovenska delegacija predstavila tekst prema kojem se predviđala potpuna neovisnost saveznih Partija. Nakon što je tekst odbačen, predstavnici Saveza komunista Slovenije napustili su kongres. Slovenci su smatrali kako je međusobna ovisnost republičkih partija opterećenje za uspostavu demokracije. Ukoliko bi savezne partije ostale podvrgnute srpskom utjecaju, nevoljko bi prihvatile demokraciju te bi je vjerojatno svojim radom onemogućile na različite načine. Također, ako bi komunisti u Sloveniji ostali pod utjecajem srpske Partije, izgubili bi svaku mogućnost dobivanja glasova na predstojećim izborima. Hrvatska delegacija je slijedila slovensku te je i ona napustila Kongres.¹⁰

Prvi slobodni višestranački izbori u Hrvatskoj raspisani su 22. travnja (prvi izborni krug) i 6. svibnja (drugi izborni krug) 1990. godine. U političkom ozračju koje je tada vladalo, HDZ je ponudio program koji je bio prihvatljiv većini biračkog tijela u Hrvatskoj, pa su u konačnici i pobijedili. Osvojili su s 1 201 122 glasova, odnosno 42%.¹¹ Novi saziv sabora konstituiran je 30. svibnja 1990. godine. Neki od razloga zbog kojih je HDZ pobijedio bilo je inzistiranje na samostalnoj i suverenoj Hrvatskoj te politika koja se odlikovala nacionalizmom često

⁷ Goldstein (bilj. 2), 371., 372.

⁸ Goldstein (bilj. 2), 373., 375., 376.

⁹ Garde, Paul, *Život i smrt Jugoslavije*, Ceres, Zagreb, 1996., 263., 264.

¹⁰ Garde (bilj. 9), 264.

¹¹ Garde (bilj. 9), 274.

okruženim romantičarskim zanosom, tako naglašavajući suprotnost idejama iz Srbije.¹² U vladi su bili isključivo članovi HDZ-a i njihovi izvanstranački simpatizeri. Franjo Tuđman je izabran za predsjednika Predsjedništva Socijalističke Republike Hrvatske.¹³

Već na početku desetljeća, pobjednička stranka počela je graditi državu na nedemokratskim temeljima, a način na koji se to odrazilo na društvo bit će prikazan u sljedećim poglavljima.

Nakon prvih izbora uslijedile su daljnje promjene u uspostavi nove države: 25. srpnja 1990. godine proglašeni su amandmani na Ustav – izbrisana je odrednica „socijalistička“ u nazivu države, potvrđeni su novi grb i zastava, uvedene funkcija predsjednika Republike (umjesto predsjednika Predsjedništva); 22. prosinca 1990. godine proglašen je novi (Božićni) Ustav Republike Hrvatske, čijim je izdanjem završen liberalno-demokratski proces, ali naravno, samo u ustavnopravnom smislu, ali ne i u praksi.¹⁴ Ovo je jasno iz brojnih nepoštivanja nekih od članaka u Ustavu. Tako prema članku 14. iz trećeg (III.) dijela Ustava: „Temeljne slobode i prava čovjeka i građanina“: „Građani Republike Hrvatske imaju sva prava i slobode, neovisno o njihovoj rasi, boji kože, spolu, jeziku, vjeri, političkom ili drugom uvjerenju, nacionalnom ili socijalnom podrijetlu, imovini, rođenju, naobrazbi, društvenom položaju ili drugim osobinama. Svi su pred zakonom jednaki.“¹⁵ Problem nepoštivanja ovog članka vidljiv je u stavu i odnosima prema nacionalnim manjinama, prvenstveno Srbima. To se moglo očitovati iz izjava predsjednika Tuđmana. U predizbornoj kampanji za parlamentarne izbore 1990. godine izjavio je kako su „u Hrvatskoj svi ravnopravni, ali se treba znati tko je domaćin, a tko gost“.¹⁶

Potom, prema članku 38., iz trećeg (III.) dijela Ustava „Temeljne slobode i prava čovjeka i građanina“: „Jamči se sloboda mišljenja i izražavanja misli. Sloboda izražavanja misli obuhvaća osobito slobodu tiska i drugih sredstava priopćavanja, slobodu govora i javnog nastupa i slobodno osnivanje svih ustanova javnog priopćavanja. Zabranjuje se cenzura. Novinari imaju pravo na slobodu izvještavanja i pristupa informaciji. Jamči se pravo na ispravak svakomu komu je javnom viješću povrijeđeno Ustavom utvrđeno pravo.“¹⁷

Kao što će biti obrađeno u nastavku ovoga rada, jasno je da se medijske slobode nisu poštivale, već su se kontrolirale ili pokušale kontrolirati. Kao primjer može se uzeti pokušaj

¹² Goldstein (bilj. 2), 377., 378.

¹³ Goldstein (bilj. 2), 377., 378.

¹⁴ Goldstein (bilj. 2), 384., 385.

¹⁵ Ustav Republike Hrvatske, Narodne Novine, 56, 22. prosinca 1990., URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1990_12_56_1092.html, posjećeno: 23.8.2018

¹⁶ Goldstein, Ivo, *Dvadeset godina samostalne Hrvatske*, Novi Liber, Zagreb, 2010., 222.

¹⁷ Ustav Republike Hrvatske, Narodne Novine, 56, 22. prosinca 1990., URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1990_12_56_1092.html, posjećeno: 23.8.2018

gašenja Radija 101 ili nametanja kazni nezavisnim tiskovinama, o čemu će više riječi biti u posebnom poglavlju o medijima ovoga rada.

Zatim, prema članku 41. iz trećeg (III.) dijela Ustava „Temeljne slobode i prava čovjeka i građanina“: „Sve vjerske zajednice jednake su pred zakonom i odvojene od države. Vjerske zajednice slobodne su, u skladu sa zakonom, javno obavljati vjerske obrede, osnivati škole, učilišta, druge zavode, socijalne i dobrotvorne ustanove te upravljati njima, a u svojoj djelatnosti uživaju zaštitu i pomoć države.“¹⁸ Ovdje se nepravilnosti u poštivanju članka mogu uočiti u privilegiranju Katoličke Crkve u odnosu na ostale vjerske zajednice. To se očituje u njihovom iskazanom nezadovoljstvu zbog nerješavanja pravne situacije, koje je Katolička Crkva dobila preko ugovora s Vatikanom između 1996. i 1998. godine.¹⁹ Tek 2002. godine donesen je Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica²⁰ koji je omogućio regulaciju školskog vjeronauka, duhovne asistencije u vojsci i policiji, ostvarivanje financijskih povlastica itd.²¹

Prema članku 68. iz trećeg (III.) dijela Ustava, „Temeljne slobode i prava čovjeka i građanina“: „Jamči se sloboda znanstvenoga, kulturnog i umjetničkog stvaralaštva. Republika potiče i pomaže razvitak znanosti, kulture i umjetnosti. Republika štiti znanstvena, kulturna i umjetnička dobra kao duhovne narodne vrednote. Jamči se zaštita moralnih i materijalnih prava koja proistječu iz znanstvenoga, kulturnog, umjetničkog, intelektualnog i drugog stvaralaštva. Republika potiče i pomaže skrb o tjelesnoj kulturi i športu.“²² Akcije vlasti bile su usmjerene i na ograničavanje slobodnih umjetnika koji se služe svojom umjetnošću kako bi kritizirali političke i kulturne institucije. Jedan takav slučaj jest i zatvaranje Galerije proširenih medija u Zagrebu na početku desetljeća. Nakon što je galerija ponovno otvorena 1994. godine, njezina prva izložba je zatvorena nakon tri dana zbog upotrebe ćirilice.²³ Umjetnost je tijekom 1990-ih bila sustavno ograničavana. To je rezultiralo smanjenom umjetničkom produkcijom i nerazvijenim muzejsko-galerijskim sustavom.

¹⁸ Ustav Republike Hrvatske, Narodne Novine, 56, 22. prosinca 1990., URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1990_12_56_1092.html, posjećeno: 23.8.2018

¹⁹ Zrnišćak, Siniša, „Religija i vrijednosti“, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, (ur.) Sabrina P. Ramet i Davorka Matić, Alinea, Zagreb, 2006., 128., 130.

- Vidjeti istraživanje: Duvnjak, Neven, Religious Freedom in Contemporary Croatia, u: *Church-State Relations in Central and Eastern Europe*, (ur.) Irena Borowik, Nomos, 1999., Krakow, 332.-345.

²⁰ Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica, Narodne novine, 83, 8. srpnja 2002., Zagreb, URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2002_07_83_1359.html, posjećeno: 23.8.2018.

²¹ Zrnišćak (bilj. 19), 131.

²² Ustav Republike Hrvatske, Narodne Novine, 56, 22. prosinca 1990., URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1990_12_56_1092.html, posjećeno: 23.8.2018

²³ Pašić, Jelena, „Devedesete: borba za kontekst“, u: *Život umjetnosti*, 90, 2012., 14., 15.

Likovna kritika je bila nepostojeća, a sama likovna scena je funkcionirala na individualnom angažmanu pojedinih kustosa i umjetnika.²⁴

I na kraju, prema članku 105. iz četvrtog (IV.) dijela Ustava „Ustrojstvo državne vlasti“: „Predsjednik Republike odgovoran je za povredu Ustava koju počini u obavljanju svojih dužnosti. [...] Ako Ustavni sud Republike Hrvatske utvrdi njegovu odgovornost, predsjedniku Republike prestaje dužnost po sili Ustava.“²⁵

Iz priloženog se može zaključiti kako su predsjednik i stranka imali dužnosti provoditi načela zacrtana Ustavom, ali je u nekim postupcima podbacio. Također, važno je naglasiti kako su sva kršenja Ustava (koja su ovdje navedena i bitna za ovaj rad) vezana uz slobode – medija, kulture, vjerskih zajednica i nacionalnih manjina.

Domovinski rat, 1991.-1995., definitivno predstavlja najveći faktor u izgradnji nove države. Rat je nedvojbeno najviše utjecao na politiku i gospodarstvo te poslao društvo u Hrvatskoj na poseban i izazovan put.

Kada su 1991. godine počela protjerivanja i ubijanja hrvatskog stanovništva, u društvu se počela stvarati mržnja prema počiniteljima tih zločina, ali i prema Srbima općenito.²⁶

Zločini pobunjenog dijela srpskog stanovništva u Hrvatskoj protiv hrvatskog stanovništva na okupiranom području tzv. SAO Krajine, potaknuli su osvetničke osjećaje i odmazdu nad srpskim pučanstvom, koje se u konačnici opravdavalo ili negiralo. Problem je što su hrvatski Srbi bili pod utjecajem Beogradskih manipulacija.

Nakon rata u BiH, nestalo je ranijeg konsenzusa o nacionalnim pitanjima, a predsjednik Tuđman i vladajuća stranka po prvi su put kritizirani za svoje postupke. Došlo je do prvih zahtjeva Tuđmanu da odstupi. Postupci u Bosni i Hercegovini nanijeli su veliki udarac popularnosti HDZ-a, ali i dotadašnjoj slici Hrvatske kao glavne žrtve nasilnog jugoslavenskog raskola.²⁷

Rat je snažno odredio put hrvatskom društvu.²⁸ Etničke netrpeljivosti su i nakon rata onemogućile normalan razvitak društva. Od 1990. do 1997. izlazio je otvoreno šovinistički *Hrvatski vjesnik*, u kojem su stajali natpisi i izjave poput: „Politički srbi – prokleti da ste, ma

²⁴ Pašić (bilj. 23), 14.

²⁵ Ustav Republike Hrvatske, Narodne Novine, 56, 22. prosinca 1990., URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1990_12_56_1092.html, posjećeno: 23.8.2018

²⁶ Goldstein (bilj. 16), 262.

²⁷ Goldstein (bilj. 2), 414.

²⁸ Goldstein (bilj. 2), 423.

gdje god bili“.²⁹ Situacija se jasno ogledala i u pitanju izbjeglica. Više od pola milijuna Hrvata protjerano je ili je izbjeglo iz svojih domova u Hrvatskoj ili BiH. Uz Hrvate, nakon operacije Oluja, broj srpskih izbjeglica višestruko se povećao. Došlo je do raznih ideja o razmjeni stanovništva. Tako su na dnevni red došla brojna moralna pitanja o mogućnosti zajedničkog života, ali i neka konkretnija, poput problema useljavanja u kuće odbjeglih Srba, koji su se nakon nekog vremena trebali vratiti. Uz to, njihov je povratak dodatno usporavan. U konačnici, pritisak međunarodne zajednice uvjetovao je hrvatsku vlast na popustljiviji odnos prema povratku srpskih izbjeglica.³⁰

Treba istaknuti da je rat osim na međuljudske i međunacionalne odnose, utjecao i na politiku i gospodarstvo. Štete koje je uzrokovao u gospodarstvu su nemjerljive, a komunikacije s BiH i Srbijom bile su blokirane i počinju se obnavljati tek krajem 1990-ih.³¹

Nakon rata, u studenom 1995. godine počinju mirovni pregovori u Daytonu (Ohio, SAD). Sklopljen je globalni mirovni sporazum, ali dosljednu provedbu sporazuma sljedećih je godina onemogućio različit način tumačenja dokumenata, ali i blokiranje svakog dogovora (najčešće je to radila Srbija).

Osim rata i njime uvjetovanih društvenih odnosa, i drugi su faktori utjecali na regionalno zaostajanje i izolaciju Hrvatske. Prvenstveno je to bio nedjelotvoran način vođenja zemlje od strane HDZ-a, na koje su se nadovezale gospodarske teškoće.

Zašto je narod odabrao HDZ i Tuđmana za svog predsjednika može se potražiti u činjenici da je ljudima u „zatišju pred buru“, bio potreban siguran oslonac koji bi vodio naciju u teškim vremenima. Takvo je stanje HDZ vješto iskoristavao cijelo desetljeće. Vlada (praktički marginalizirana) i Sabor, odnosno većina (HDZ), uglavnom su provodili odluke predsjednika Tuđmana. Tome svjedoči osnivanje i djelovanje savjetodavnih institucija Predsjedniku Republike. Sasvim je moguće, i kako tvrde neki autori, da su ova tijela preuzela neke ovlasti Sabora i Vlade.³² To je bilo Vrhovno državno vijeće, a potom se umjesto njega osnivaju Predsjedničko vijeće i Vijeće narodne obrane (kasnije Vijeće obrane i nacionalne sigurnosti). Koje su to bile ovlasti može se pronaći i u Ustavu i donesenim Odlukama o savjetodavnim tijelima: Članak 80. Ustava o ovlastima Sabora: „Zastupnički dom: – odlučuje o donošenju i promjeni Ustava; – donosi zakone; – donosi državni proračun; – odlučuje o ratu i miru; – odlučuje o promjeni granica Republike; – raspisuje referendum; – obavlja izbore,

²⁹ Goldstein (bilj. 16), 263.

³⁰ Goldstein (bilj. 2), 431.-433.

³¹ Goldstein (bilj. 2), 423.

³² Udovičić, Božo, *Statisti u demokraciji; Čitanka za buduću povijest*, Jesenski i Turk, Zagreb, 1999., 610.

imenovanja i razrješenja, u skladu s ustavom i zakonom – nadzire rad Vlade Republike Hrvatske i drugih nositelja javnih dužnosti odgovornih Saboru, u skladu s Ustavom i zakonom; – daje amnestiju za kaznena djela; – obavlja druge poslove utvrđene Ustavom.“³³

Članak 106. Ustava o savjetodavnim tijelima predsjednika: „Predsjedniku Republike u obavljanju njegovih ovlasti pomažu Predsjedničko vijeće i druga savjetodavna i pomoćna tijela kojima članove imenuje i razrješuje predsjednik Republike.“³⁴

Odluka o osnivanju Vrhovnog državnog vijeća Republike Hrvatske, točka 2.: „Vrhovno državno vijeće - kao savjetodavno tijelo Predsjednika Republike - razmatra bitna pitanja unutarnje i vanjske državne politike, naročito ona iz područja narodne obrane i zaštite ustavnog poretka Republike Hrvatske, te predlaže zakonodavne i provedbene smjernice, zaključke i odluke radi zaštite suvereniteta i interesa Republike Hrvatske.“³⁵

„Predsjedničko vijeće na povremenim sjednicama razmatra pitanja iz ustavnih ovlasti Predsjednika Republike s ciljem usklađivanja djelatnosti i odluka vrhovnih državnih tijela o aktualnim i dugoročnim pitanjima državne politike, radi osiguranja poštivanja Ustava, čuvanja demokratskog poretka i jačanja međunarodnog položaja, te gospodarskog, kulturnog i društvenog razvitka Republike Hrvatske.“³⁶

Mnoge ovlasti i zaduženja pojedinih tijela temelje se na generalnim usmjerenjima koja su uglavnom nadležna za pitanja osiguranja poštivanja Ustava, što je u principu temelj svakog državnog organa. Ovakvo određenje zadanih odgovornosti savjetodavnih tijela moglo je predstavljati odskočnu dasku za preuzimanja brojnih ovlasti.

Naime, sve veće političke i gospodarske poteškoće su počele utjecati na popularnost HDZ-a i Franje Tuđmana. Kako je društvo bilo oblikovano ratom, politikom ovih vlasti i poljuljanim gospodarstvom, bit će obrađeno u nastavku.

³³ Ustav Republike Hrvatske, Narodne Novine, 56, 22.12.1990., URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1990_12_56_1092.html, posjećeno: 25.8.2018.

³⁴ Ustav Republike Hrvatske, Narodne Novine, 56, 22. prosinca 1990., URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1990_12_56_1092.html, posjećeno: 25.8.2018.

³⁵ Odluka o osnivanju Vrhovnog državnog vijeća Republike Hrvatske, Narodne novine, 19, 23. travnja 1991., URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1991_04_19_587.html, posjećeno: 28.8.2018.

³⁶ Odluka o osnivanju i imenovanju članova Predsjedničkog vijeća, Narodne novine, 98, 5. prosinca 1995., URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1995_12_98_1643.html, posjećeno: 28.8.2018.

3. Što čini društvenu tranziciju u Hrvatskoj?

Društvo podrazumijeva „ukupnost odnosa ljudi u organiziranoj zajednici (s javnom i državnom vlašću, proizvodnjom, kulturom i civilizacijom).“³⁷ Tranzicija znači promjenu političkog i ekonomskog sustava na demokraciju, odnosno slobodno tržišno gospodarstvo. Na koji način je ta promjena vezana za društvo neke zemlje, i možemo li tranziciju primijeniti u objašnjenju društvenog razvoja?

U ovom radu društvena tranzicija u Hrvatskoj od 1990. do 2000. godine označavat će:

1. Razvoj građanskih vrijednosti u Hrvatskoj – od nacionalizma do potrage za građanskim načelima;

2. Događaje koji su označili ili koji predstavljaju stanje društva na kojima uočavamo primjenu starih ili novih vrijednosti. To znači način na koji društvo reagira na politička i ekonomska zbivanja. Tu spadaju konkretne društvene akcije, naročito od strane medija.

Također, vrijeme tranzicije u 1990-ima bit će podijeljeno na dva dijela: prvi, od 1990. do kraja rata, 1995. godine, te drugi, od 1995. do 2000. godine. Ovime se nadovezujem na podjelu Mariusa Sørberga, ali samo na strukturu podjele po godinama koje ona obuhvaća. Prva faza obuhvaća dolazak HDZ-a na vlast, borbu za državnost i Domovinski rat. U ovom su periodu državotvorne težnje imale prednost pred demokratizacijom. Druga faza počinje krajem rata i Daytonskim sporazumom 1995. godine, i traje do smrti predsjednika Tuđmana 1999. godine. Ovaj period je trebao biti namijenjen reformi, ali je došlo do institucionalizacije ratne politike, i nespremnost vlasti za promjenu u smjeru demokracije i liberalizacije.³⁸

4. Hrvatsko društvo na putu promjene

Promjena sustava se, osim u političkim i gospodarskim segmentima uvođenja zakonskih regulativa (koje označavaju automatski prijelaz na novo stanje), očituje i najvažnija je u ljudskoj jednakosti prihvaćanja novih vrijednosti. Hrvatsko je društvo, za razliku od politike, još toliko teže istraživati u danom periodu jer obuhvaća široke i kompleksne implikacije, koje su nerijetko teško razumljive. Nekoliko je elemenata hrvatskog društva koji će biti obrađeni u ovom tekstu: porast nacionalizma i tradicionalizma, problemi s izgradnjom

³⁷ Hrvatski jezični portal, *Društvo*, <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>, posjećeno: 6.8.2018.

³⁸ Sørberg, Marius, „Hrvatska nakon 1989. godine: HDZ i politika tranzicije“, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, (ur.) Sabrina P. Ramet i Davorika Matić, Alinea, Zagreb, 2006., 37.

građanskog društva i pluralitet mišljenja u medijskoj kulturi kao obliku konkretne društvene akcije, koji omogućuje razvoj građanskih vrijednosti.

Treba uzeti u obzir da stanovnici Hrvatske nisu promjenom sustava (uvođenjem slobodnih izbora i tržišne ekonomije) istog trenutka počeli primjenjivati nove ideale ili živjeti drugačijim životom. Razvoj društvenih vrijednosti nije tekao linearno. Vrijednosti koje su trebale biti poštovane nisu se mogle uobličiti u stvarni stil života ili potrebe u kratkom vremenu. Osim toga, bilo je mnogo prepreka koje su novom sustavu onemogućile brži razvoj.

5. Pokušaj građanskog društva u Hrvatskoj ili kako je nacionalizam ugrozio građanske vrijednosti

Nakon što se Hrvatska odlučila za put u samostalnost, došlo je do velikih strukturalnih promjena politike i gospodarstva koji su izrazito promijenili izgled države i njezina društva. Ideje koje su u tom političkom i gospodarskom smislu trebale odražavati mladu Republiku, bile su ideje istovjetne Zapadu i njegovim stečevinama. Ideje koje ću ovdje podvesti pod nazivnik građanskog društva (građanskih vrijednosti). Kako bi se Hrvatska uklopila u suvremenu Europu, trebala je i sama postati ogledalo demokratskih načela i slobodnog tržišta. Naime, prijelaz na novi sustav, koji je toliko godina bio želja mnogih u Hrvatskoj, onemogućio je nacionalizam.

Razlozi pojave hrvatskog nacionalizma, ali i njegova definicija u kontekstu u kojem on nastaje, do danas ostaje neriješeno pitanje među mnogim znanstvenicima, i ne isključivo povjesničarima, već i politolozima, sociolozima, pravnicima, itd. Hrvatski nacionalizam po nekim autorima spada u skupinu tzv. etnocentričkih/etničkih nacionalizma. Takvi su u opreci s civilnim nacionalizmima koji su odlika zapadnih država. Općenito, etnički nacionalizam se javlja u zajednici koja temelji svoj identitet na zajedničkom podrijetlu, povijesti, jeziku i religiji. Zasniva se na jednakosti unutar jednog etnosa, u našem slučaju – hrvatskog. Kao posljedica, etnocentrizam često označava zatvoreni i ksenofobični stav prema drugima narodima ili nacijama unutar jedne države. Za razliku od njega, civilni nacionalizam pretpostavlja jednakost i slobodu svih naroda ili nacija unutar neke države.³⁹

Cilj ovog poglavlja je pokazati na koji način se društvo početkom 1990-ih oblikovalo nacionalizmom: kakav je to nacionalizam, zbog čega se pojavio, a u poglavlju o autoritarnosti, bit će objašnjeno na koji je način nacionalizam iskoristila vladajuća elita zbog

³⁹ Maldini, Pero, „Nationalism in Croatian Transition to Democracy: Between Structural Conditionality and the Impact of Legacy of History and Political Culture“, u: *Contemporary Issues*, Vol. 5, No. 1, 2012., 8.-10.

koje je postao veći problem no što je trebao. Snaga nacionalnog identiteta ovisi o socijalnim,⁴⁰ političkim i gospodarskim okolnostima. Taj nacionalizam nalazi se u okviru situacijske određenosti identiteta: rat izoštrava identifikaciju prema nacionalnoj pripadnosti i zbog toga nacionalni identitet zauzima sve važnije mjesto u području individualnih identiteta.⁴¹ Nakon što je sukob završio, nacionalni se identitet (logičnim slijedom) počeo zamjenjivati građanskim. Naime, neki autori nazivaju drugu polovicu 1990-ih „lažnim buđenjem građanstva“.⁴² Smatram kako je hrvatsko društvo imalo potrebu slijediti stečevine Zapada, ali im okolnosti to nisu dopuštale, naročito u prvoj polovici desetljeća. Zato „lažno buđenje demokracije“ u drugoj polovici 1990-ih smatram pogrešnom ocjenom hrvatskog društva, što ću elaborirati do kraja rada.

5.1. Kako je nastao hrvatski - etnički nacionalizam početkom 1990-ih

Društvene krize, koje izazivaju tjeskobna stanja straha i frustracije dobra su podloga za stvaranje ovakvog tipa nacionalizma. Strah od drugog i drugačijeg, naročito ukoliko je isti našao načina da ugrozi državu, potiče stvaranje osjećaja zajedništva i pripadnosti u jednakosti na temelju etniciteta. U takvim se okolnostima javljaju autoritarni vođe koji postaju simbol nacionalne homogenizacije i koji koriste masu kao izvor svoje moći, a u kojoj je osobni identitet izgubljen u korist kolektivnog. Zbog ovih su razloga, u etnocentričkim društvima često prisutni populistički pokreti. Prva okolnost koja je uvjetovala ovakav tip nacionalizma su komplicirani odnosi sa susjednom Srbijom, koji su započeli još u Kraljevini Jugoslaviji u prvoj polovici stoljeća, a nastavili se u SFRJ pod Titom.⁴³

Drugi razlog je već spomenuto ekonomsko iskorištavanje Hrvatske kao jedne od najbogatijih država federacije. Treći je pokušaj potiskivanja bilo kakvih nacionalnih osjećaja u bilo kojoj od republika ili pokrajina u Drugoj Jugoslaviji. Umjesto da se prihvati nacionalnu individualnost i razlike kao temelj na kojem će se bazirati multinacionalna zajednica i na kojem će se stvoriti prirodnim putem odozdo,⁴⁴ takva je praksa stvarala je preduvjete za katastrofu, s obzirom na to da nije bila nikakva tajna kako u federaciji postoji više država različitih nacija, formiranih desetljećima ranije.

⁴⁰ Sekulić, Duško, „Prostor i identitet“, u: *Sukobi i tolerancija; O društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracija*, (ur.) Duško Sekulić i dr., Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb. 2004., 207.

⁴¹ Sekulić (bilj. 40), 208.

⁴² Sjøberg (bilj. 19), 37.

⁴³ Maldini (bilj. 39), 10.

⁴⁴ Maldini (bilj. 39), 11., 12.

Četvrti razlog je nedovoljna ili na krivi način provedena društvena modernizacija u Jugoslaviji. Industrija, tehnologija i edukacija bile su grane koje su se, bez obzira na zaostajanje u usporedbi sa Zapadom, razvijale. Ali, društvo, zbog pritiska i kontrole režima nije se imalo mogućnosti izgraditi na prirodan način. Problem je bio u nedostatku građanskih organizacija/udruga, različitosti javnog diskursa i političkog pluralizma. Prema tome, može se reći da je došlo do (pokušaja) ideološke, a trebalo je doći do društvene - integracije. Nije postojala autonomna društvena organizacija koja bi razvila nove javne diskurse i koja bi bila alternativa Partiji. Takva praksa je blokirala bilo kakvu političku akciju u društvu, a jedino što je ostalo u narodu nakon pada režima je bio nacionalizam, kao temelj hrvatskog identiteta.⁴⁵

Peti je razlog pojave nacionalizma stanje *interregnuma* koje je zavlдалo nakon izlaska iz jugoslavenske zajednice. Ovo posljednje se odnosi na izlazak iz jednog sociokulturnog kruga i potreba za novim, koji još nije implementiran. Taj novi sustav ljudi nisu niti mogli odmah prihvatiti jer nikada nisu iskusili demokraciju, i na nju su se morali naučiti.⁴⁶ U ovom posljednjem problemu leži ključ za razumijevanje društva Hrvatske u 1990-ima: načini na koji je društvo tijekom ovog desetljeća postupno prihvaćalo građanske vrijednosti.

Neki autori ovaj aspekt hrvatskog nacionalizma (pružatelja identiteta) smatraju značajnom i pozitivnom karakteristikom: zbog nesposobnosti formuliranja novih i drugačijih temelja identifikacije i integracije, društvo koje se suočilo s raspadom starih veza društvene solidarnosti pronašlo je identitet u etnicitetu. Tako je nacija postala zamjena za integracijske činitelje, dajući ljudima ideju o međusobnim obvezama, pravima i dužnostima.⁴⁷ Čak i ako se uzmu u obzir pozitivne strane nacionalizma, u najmanju se ruku ne slažem s načinom na koji je taj nacionalizam zloupotrijebljen.

Kao još jednu od dobrih strana nacionalizma s početka 1990-ih jest i njegova važna uloga na putu prema samostalnosti i budućoj demokratskoj republici.⁴⁸ Ali, ta budućnost je, nevjerojatno, zapela upravo na nacionalizmu.

⁴⁵ Maldini (bilj. 39), 13.

⁴⁶ Maldini (bilj. 29), 14.

⁴⁷ Matić, Davorka, „Je li nacionalizam stvarno toliko loš: slučaj Hrvatske“, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, (ur.) Sabrina P. Ramet i Davorka Matić, Alinea, Zagreb, 2006., 268.

⁴⁸ Maldini (bilj. 39), 15.

5.2. Zašto je hrvatski nacionalizam u 1990-ima nepoželjan?

Konkretno, problem hrvatskog nacionalizma jest već spomenuta etnocentričnost. Ova odlika pretpostavlja većinu, koja unutar „svoje“ države potiče nejednakost i manjak poštivanja prema drugim narodima. Također, od manjina se očekuje da slijede, ili barem prešutno toleriraju vrijednosti prema kojima živi većina unutar države, a bilo koji oblik individualizma i vrednovanja drugačijeg se ne prihvaća. U ovom je smislu nacionalizam opreka demokraciji koja se zasniva na političkom pluralizmu⁴⁹ kao i implementaciji liberalnih ideja u društvu, koje se zasnivaju na pluralizmu stavova. On je stoga nespojiv s građanskim vrijednostima⁵⁰ koje su se trebale početi razvijati u društvu u tom periodu.

Također, stavovi građana, poput vjerovanja u politički sustav, vjerovanja da su drugi ljudi dostojni povjerenja, kao i vjerovanje da pojedinac može utjecati na političke odluke – imaju snažne učinke na razvoj demokracije: što je viša razina civilne kulture, to je viša razina demokracije.⁵¹ Nacionalizam je onemogućavao povjerenje u druge ili drugačije građane unutar Hrvatske.

Prethodni paragraf je bitan za kontekst 1990-ih zbog toga što, iako se nakon rata nisu odjednom razvile građanske vrijednosti, i iako ljudi, dapače, nisu vjerovali da mogu donositi političke odluke – društvo je počelo shvaćati da bi to trebala biti njihova realnost - trebali bi vjerovati u politiku svoje zemlje. To dokazuju društvene inicijative koje su se zaredale nakon rata, poput prosvjeda za Radio 101 ili organiziranja udruga poput Gongga. Dakle u Hrvatskoj se kauzalni lanac kretao obrnutim smjerom: građani su vjerovali da negdje daleko postoji demokracija i idući njezinim putem, počeli su sumnjati u dotadašnji prevladavajući vrijednosni sustav i način vođenja države, kako bi jednog dana mogli vjerovati politici u svojoj zemlji.

6. Pojava retradicionalizacije

Sveta Stolica je od početka 1990-ih odigrala značajnu ulogu u buđenju nacionalne svijesti ljudi u Hrvatskoj kao i volje da se izdrže kušnje te se izbore sloboda i neovisnost. Vjera i nacija su u novoj državi bili prvi oslonac naroda. Bez obzira na tu činjenicu, Crkva se (službeno) odbila svrstati strogo uz hrvatske nacionalne interese, naročito zbog toga što je bila

⁴⁹ Maldini (bilj. 39), 9.

⁵⁰ Vesterdal, Knut, „Izgradnja liberalne demokracije u Hrvatskoj“, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, (ur.) Sabrina P. Ramet i Davorka Matić, Alinea, Zagreb, 2006., 316.

⁵¹ Vesterdal (bilj. 50), 320.

optuživana kako podržava „nasilno pokatoličenje srpskog stanovništva u Hrvatskoj“. Papa je strogo pazio da podrška Hrvatskoj ne bude pristrana, već da počiva na ekumenizmu. Osim uglavnom dobrih odnosa Vatikana i Hrvatske (koji su izrasli na inzistiranju Svete Stolice da se prizna neovisna Republika Hrvatska) službena Crkva je osudila ekstremni nacionalizam i politiku koju je Hrvatska vodila u BiH. Iako ovakvu osudu nije bilo ugodno čuti, predsjedniku Tuđmanu je bila i više nego potrebna potpora Crkve tijekom ostatka njegova političkog djelovanja.⁵²

Odnosi države i Crkve regulirani su konkordatom, kojim je određen pravni odnos Svete Stolice i Hrvatske između 1996. i 1998. godine, što je naknadno izazvalo nezadovoljstvo nekih drugih vjerskih zajednica koje nisu imale sređene pravne odnose, o čemu je već pisano ranije.⁵³

Nakon osamostaljenja, sve se više ljudi izjašnjavalo vjernicima (u slučaju Hrvata rimokatolicima). To nije neobičan fenomen s obzirom na raniji odnos komunizma prema religiji i Crkvi. Također, u jeku sukoba, katoličanstvo je išlo ruku pod ruku s nacionalizmom. Niti taj fenomen nije začuđujuć s obzirom na to da je nacionalna identifikacija čvrsto povezana s religijom.

Crkva i vlasti unutar Hrvatske su se međusobno podržavali: Glas Koncila nije uspješno prikrivao favoriziranje HDZ-a, a Franjo Tuđman otvoreno je izjavljivao kako ima podršku u Crkvi. Povezali su se na temelju stava kako je hrvatstvo jednako katoličanstvu, pa je posljedično Crkva jednaka državi. Na taj je način Crkva (a ne samo religija) ušla u ideološki prostor koji je ostao prazan nakon pada režima. Početkom 1990-ih je postala važan politički čimbenik te je, povećala utjecaj i moć.⁵⁴ S druge strane, Tuđman je htio Crkvu staviti u funkciju politike. Htio ju je uključiti u svoje planove jer je znao da će narod radije poslušati Crkvu nego politiku.⁵⁵

Naime, s obzirom na to da je koketirala s politikom (i na sličan način kao politika, „vodila svoj narod prema boljem sutra“), Crkva je morala iskazivati vlastita politička stajališta. Uz jasnu opreku komunizmu, Crkva je imala zazor i prema liberalima, jer ih je smatrala nastavljačima klasičnog liberalizma koji je antiklerikalno nastrojen,⁵⁶ ili barem snažno zagovara sekularnu državu. Zbog političnosti, našla se u nezavidnom položaju kada je morala

⁵² Nobilo, Mario, *Hrvatski feniks: Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata 1990.-1997.*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2000., 170., 171.

⁵³ Zrnišćak (bilj. 19), 130.

⁵⁴ Goldstein (bilj. 16), 267.

⁵⁵ Jure Radić o Franji Tuđmanu i Crkvi u: Radoš, Ivica, *Tuđman izbliza; Svjedočenja suradnika i protivnika*, Profil, Zagreb, 2005., 178.

⁵⁶ Goldstein (bilj. 16), 268.

osuditi državne vlasti s kojima je bila u dobrim odnosima. Problem je nastao zbog toga što je „vrlo blago osuđivala društvene anomalije“⁵⁷ koje je uzrokovala tadašnja vlast.

Kako bismo saznali kakav je utjecaj Crkve na društvo, potrebno je (osim crkveno-državnih odnosa) sagledati i odnos Crkve prema građanskim vrijednostima i demokraciji.⁵⁸ Svakako, različiti načini crkvene uključenosti u politiku i društvo uvjetovali su proces razvoja tog društva. Koja je onda pozicija Crkve u potpomaganju demokratskog razvoja i vrijednosti?⁵⁹

Utjecaj je Crkve na vjernike, naročito one koji često posjećuju vjerski obred, u promatranom periodu velik. Istraživanja *European Values Studies* iz 1999. godine, pokazuju da je korelacija između religioznosti i vjerske prakse visoka, a vjerska se praksa može uzimati kao indikator pristajanja uz mnoge crkvene stavove.⁶⁰

S obzirom na to da je istraživanje provedeno na kraju desetljeća, mora se istaknuti već smanjeni utjecaj Crkve u tom periodu, i pretpostaviti kako je on bio puno veći na početku 1990-ih.

Prema provedenim istraživanjima, pohađanje vjerskih obreda povezano je s većom socijalnom distancom prema manjinama, kao i manjoj kritičnosti spram vlasti u odnosu na neredovne praktikante. Također, zadovoljstvo razvojem demokracije u zemlji je općenito malo, ali je veće u odnosu na ono vjerskih praktikanata.⁶¹

Svakako, treba istaknuti dio istraživanja o pogledima društva na najbolji način upravljanja zemljom. Dok su s jedne strane građani imali ponuđen način vladanja jednog moćnog vođe, a s druge strane demokratski politički sustav, Hrvati su uglavnom odbijali jakog vođu koji može ugroziti demokraciju. Ocjene su, prema odbacivanju autoritarnog vođe i prihvaćanju demokratskog sustava slične i kod vjerskih praktikanata i kod onih koji ne pohađaju obrede.⁶²

Dodatno, iz istraživanja vidimo kako su demokratske vrijednosti u 1990-ima još uvijek bile pitanje političkog usmjerenja. Za takvo je stanje vjerojatno kriva nedovoljna politička obrazovanost (ili kultura) građana, koji su nedavno po prvi puta iskusili mogućnost odabira i kritike, pa stoga moralne vrijednosti vežu uz političke stranke i njihove ideologije.

Iako nema istraživanja iz ranih 1990-ih kako bi usporedili rezultate i uvidjeli na koji način je Crkva tada utjecala na razvoj građanskih ideja, može se zaključiti kako su društvene okolnosti koje su komplicirale taj razvoj i unutar kojih je Crkva igrala veliku ulogu, krajem 1990-ih bile

⁵⁷ Goldstein (bilj. 16), 268.

⁵⁸ Zrnišćak (bilj. 19), 126., 131.

⁵⁹ Zrnišćak (bilj. 19), 133., 134.

⁶⁰ Zrnišćak (bilj. 19), 135.

⁶¹ Zrnišćak (bilj. 19), 135.-137.

⁶² Zrnišćak (bilj. 19), 138.

manje relevantne, pa se i utjecaj Crkve na društvo smanjio.⁶³ To se sigurno dogodilo u smislu političkog djelovanja, ili djelovanja u skladu s vladajućom strankom. Nakon dolaska Josipa Bozanića kao nadbiskupa 1997., napetosti između države i Kaptola su počele rasti. Bozanić je počeo kritizirati socijalnu nepravdu, privatizaciju i pljačku.⁶⁴

Rezultati predstavljenog istraživanja pokazuju kako su oni koji redovito pohađaju vjerske obrede bili manje kritični prema vlastima u zemlji. Možemo zaključiti kako su zbog toga lakše pristajali uz politiku koju su te vlasti vodile tijekom 1990-ih. S obzirom na to da je ona bila češće neefikasna u provedbi demokratskih ideja (kao što ćemo vidjeti u sljedećem poglavlju) može se zaključiti da je utjecaj Crkve bio jedan dodatan kamen spoticanja za razvoj građanskih vrijednosti, iako je nikako ne možemo osuditi kao presudan. U istraživanju povjerenja građanstva u institucije, najviše povjerenja dobila je upravo Crkva. To se može pripisati njezinom aktivnom djelovanju tijekom rata.

7. Politička vlast tijekom 1990-ih i utjecaj na razvoj građanskih vrijednosti

HDZ je imao veliku podršku naroda na početku 1990-h, kao i u godinama tijekom rata. Veću je podršku imao u manjim mjestima i na selu, te u krajevima izravno pogođenim ratom. Također, veliki su oslonci nove vlasti bili hrvatska dijaspora, hrvatska vojska i Katolička crkva. Članovi vojske bili su kandidati na listama HDZ-a te nerijetko držali govore na njihovim predizbornim skupovima.⁶⁵ Crkva je doduše predstavljala još jednu idejnu podlogu na kojoj se mogao temeljiti hrvatski identitet. Iako je vlast bila u bliskim vezama s Crkvom, poglavari su nakon rata u BiH snažno osudili Tuđmanovu politiku. Što se dijaspore tiče, poznato je kako je ona bila jedan od glavnih financijskih čimbenika hrvatskih vlasti tijekom prve polovice desetljeća.⁶⁶

⁶³ Zrnišćak (bilj. 19), 140.

⁶⁴ Radoš (bilj. 55), 179.

⁶⁵ Goldstein (bilj. 2), 423., 425., 426., 428.-430.

⁶⁶ Sjøberg (bilj. 38), 45.

7.1 Autoritarnost oblikuje državu i društvo

Na početku je tranzicije bio potreban veliki politički napor kako bi se održala što veća stabilnost u zemlji. Taj politički napor značio je koncentraciju velike količine moći na jednom mjestu, što je istovremeno negativno utjecalo na demokratski proces.⁶⁷

Nova, demokratski izabrana vlada zamijenila je bivšu autoritarnu komunističku vlast. Ipak, očitovala se daleko više kao populistički pokret nego kao moderna demokratska stranka. Nova vlast iskoristila je nacionalizam kako bi potaknula narod na borbu za samostalnost, a nakon toga je služio kao podloga i glavni cilj njihove politike.⁶⁸ Demokracija i građanske vrijednosti nisu im bile na prvom mjestu. To se naročito očitovalo tijekom rata i izjavama: „Mi imamo demokraciju, a u našim uvjetima imamo je i više nego dosta. Naravno, punu slobodu i potpunu demokraciju imat ćemo kada oslobodimo svaki pedalj zemlje.“⁶⁹ Jer, „nacija i država nisu sredstvo postizanja cilja, nego su one najviši cilj po sebi.“⁷⁰ Iako neki autori opravdavaju ovakav smjer u politici tijekom ratnih godina,⁷¹ govoreći kako se zbog situacije u najmanju ruku nije mogao izbjeći manjak tolerancije i onda pojava autokracije, smatram kako sam rat nije bio isključivo zaslužan za ovakvo stanje. Bez obzira na potrebu za centrom moći i kontrolom, vlast koja se iz sveg glasa pozivala gotovo samo na nacionalizam (i to kakav je u Hrvatskoj, temeljen na etnicitetu), nije imala opravdanja u svojim nastojanjima za izgradnju države ignorirati ljudska prava i slobode, te nametati kontrolu. To smatram zbog politike HDZ-a i Franje Tuđmana nakon rata, kada više nije bilo neposredne opasnosti, ali se na demokraciji i dalje nije inzistiralo. To se može uočiti u nekim odlukama HDZ-a ili predsjednika Tuđmana, a jedan je primjer toga i „Zagrebačka kriza“.

Također, izbori su u Hrvatskoj tijekom 1990-ih bili poznati po svojoj nepoštenosti. Opozicija je na više načina bila neravnopravno tretirana, od lažiranja pojedinih izbornih rezultata, do prilagođavanja izbornih zakona svojim interesima i medijskog monopola HDZ-a na državnoj televiziji. Na primjer, *European Institute for the Media* izvještava kako je prije predsjedničkih

⁶⁷ Agh, Attila, „The Transition to Democracy in Central Europe: A Comparative View“, u: *Journal of Public Policy*, 11., 1991., 2.

⁶⁸ Maldini (bilj. 39), 15., 16.

⁶⁹ Franjo Tuđman u kolovozu 1993.: Lenard J. Cohen, „Embattled democracy: postcommunist Croatia in Transition“, u: *Politics, power, and the struggle for democracy in South-East Europe*, (ur.) Karen Dawisha i Bruce Parrott, Cambridge University Press, Cambridge, 69.

⁷⁰ Sekulić, Duško, „Je li nacionalizam hrvatska sudbina?“, u: *Sukobi i tolerancija; O društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracija*, (ur.) Duško Sekulić i dr., Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb, 2004., 258.

⁷¹ Søbørg (bilj. 19), 39.

izbora u lipnju 1997. godine, HRT je davao osam do dvanaest puta više vremena Tuđmanu nego drugim kandidatima.⁷²

Ono što se danas spominje kao najveći problem vlasti u 1990-ima je njezino pozivanje na kontinuitet Hrvatske s kvislinškom Nezavisnom Državom Hrvatskom. Jedan od razloga za postojanje takvog stajališta je uklanjanje 2 964 spomenika i spomen obilježja podignutima borcima NOB-a i žrtvama ustaškog i nacifašističkog terora. Naime, predsjednik Tuđman ograđivao se od bilo kakve veze s ustaštvom, ali se znao zaletjeti s izjavama poput one kako je „NDH izraz stoljetnih težnji hrvatskog naroda“.⁷³

Što se tiče vanjske politike, novi je korak nakon rata trebao biti usmjeren prema euroatlantskim integracijama. Taj je postupak bio onemogućen politikom koju su vlasti vodile u to vrijeme. Između ostalog, još 1993. odbijena je ponuda srednjoeuropskih zemalja (Češka, Slovačka, Mađarska, Poljska, kasnije i Bugarska, Rumunjska i Slovenija) da se Hrvatska pridruži članstvu CEFTA-e, jer se mislilo da Hrvatskoj za ulazak u međunarodne organizacije nisu potrebne druge bivše komunističke zemlje. Ovakvi postupci dodatno ukazuju na nesnalaženje i improvizaciju tadašnjih vlasti.⁷⁴

Opravdavanjem koncentracije moći riskira se da monopol jedne stranke postane normom, što se u konačnici u Hrvatskoj i dogodilo. Posljedice su bile brojne, od neliberalnog postupanja u politici, gospodarstvu i društvu, do izolacije na međunarodnom planu.⁷⁵

7.2. Vlast i nacionalizam

Kao što je ranije u tekstu pisano o pozitivnoj strani nacionalizma u obliku vodilje prema hrvatskom oslobođenju, u ovom kontekstu (vladanja HDZ-a i predsjednika Tuđmana) treba imati na umu ulogu tadašnjih političkih elita u njegovom iskorištavanju za kontrolu masa. Nije u potpunosti točno da elite odgovaraju na nacionalizam inspiriran masama. Iako nacionalizam koji je postojao u Hrvatskoj nastaje kao reakcija običnih ljudi na pritisak i nepravdu, ovdje su političke elite iskoristile taj početni negativni osjećaj kako bi mobilizirale nacionalistički potencijal kao vlastitu strategiju. Treba naglasiti kako nacionalizam ne postoji

⁷² Prema: European Institute for the Media, UD Dept. Of State Country report on Human Rights Practices for 1997, 11., u: Thompson, Mark, *Proizvodnja rata: Mediji u Srbiji, hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Medija centar, Beograd, 2000., 213.

⁷³ Goldstein (bilj. 2), 423., 425., 426., 428.-430.

⁷⁴ Goldstein (bilj. 2), 431.-433.

⁷⁵ Sjøberg (bilj. 38), 39.

zbog političkih elita, ali ga je lako mobilizirati kada okolnosti to dopuštaju. A okolnosti u Hrvatskoj zaista su pogodovale lakoj mobilizaciji te ideje zbog povijesti prijašnjih sukoba.⁷⁶ Kako su tadašnje vlasti tvrdile, nacionalizam je bio podloga njezina postojanja i istomu je trebalo zahvaliti na državotvornosti. Još jedan argument koji ne ide u prilog pozivanju na nacionalizam kao podlozi hrvatske samostalnosti, a time i opravdanju autoritarne vlasti tijekom rata, jest taj da je u slučaju Hrvatske pozivanje na državno pravo starije od definiranja domene nacionalnog bića (iako, bez dvojbe, svaki etnički nacionalizam teži k ostvarenju samostalnosti).⁷⁷

Hrvatski narod nije se stoljećima pozivao na svoj etnicitet, nego prvenstveno na državna prava. Hrvatski nacionalizam prvi se puta pojavio „u prvoj polovici 19. stoljeća s otporom hrvatskog plemstva i gornjih slojeva građanstva nastojanjima austrijskih i mađarskih elita da ukinu municipalna prava te provedu lingvističku i kulturnu asimilaciju slavenskog stanovništva...“⁷⁸ Stoga, za nacionalizam 19. stoljeća nacija je prvenstveno bila politička, a ne toliko etnička činjenica. Nacija je bila sastavljena od različitih etnija koje su u političkom smislu ravnopravne.⁷⁹ Iako u 19. i 20. stoljeću postoji etničko shvaćanje nacije – daleko od toga – ono nije bilo izrazito naglašavano, niti predstavljano u svijetlu umanjenih vrijednosti drugih nacija, do ujedinjenja sa susjednim Slavenima.

Tako se želim nadovezati na ranije iskazano nepodržavanje politike vlasti tijekom rata, za koju smatram kako nije bila potrebna nužno se temeljiti na etničkom nacionalizmu, sa svim njegovim posljedicama. Osim toga želim iskazati stav kako je hrvatski narod u ovom vremenu uvjetovan okolnostima, jer se već u drugoj polovici desetljeća počela buditi svijest građana koja se polako odmicala od poistovjećivanja identiteta isključivo s etnicitetom, kao što ćemo vidjeti u nastavku rada.

Kao dodatan i zaključan argument, koji ide u korist hrvatskog društva kao onoga koje je nakon sukoba ubrzo počelo odbacivati podjele i prihvaćati jednakost: hrvatski etnonacionalizam neki autori smatraju prolaznim „vihorom“. Hrvatski se nacionalizam ne poziva na neku eksplicitnu ideologiju. Svakako, on ju nadahnjuje. Ali, to što mnogi nacionalisti, osim zajedničkih slogana, nemaju „kredo, ideologiju ili program“, navodi na zaključak da je nacionalizam u slučaju Hrvatske više vrsta osjećaja, a tek potom ideologija.⁸⁰

⁷⁶ Sekulić (bilj. 70), 267.

⁷⁷ Sekulić (bilj. 70), 258., 259.

⁷⁸ Matić (bilj. 47), 275.

⁷⁹ Matić (bilj. 47), 275., 276.

⁸⁰ Ramet, Sabrina, „Građanske vrijednosti u demokratskoj tranziciji“, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, (ur.) Sabrina P. Ramet i Davorka Matić, Alinea, Zagreb, 2006., 29.

7.3. Vlast i kontrola

Na problem nacionalizma, u vladavini se ove stranke, nadovezuje kontrola vlastitih građana. Jedan od problema vezan uz ovu praksu jest njezino ukorjenjivanje u hrvatsku politiku. Nakon toga se promjena u liberalnom smjeru pokazala problematičnom. HDZ se od svoga nastanka nadalje profilirao kao sklon autoritarnom vladanju, u jačem ili slabijem obliku. Društvo je nakon 1995. godine ipak počelo razmišljati nekim problemima koje je vlast mogla spriječiti, poput korupcije i nezaposlenosti. Zbog toga je popularnost stranke i predsjednika Tuđmana počela padati. Bez obzira na to, do 1998. godine iz stranke je izašla nekolicina ljudi kojima su načela tzv. tvrdolinijaša, bila odviše nacionalistička⁸¹ što samo dodatno pokazuje tešku promjenu usmjerenja u stranci i pri kraju desetljeća.

Predsjednik Republike je imao kontrolu nad svim segmentima državne, regionalne i lokalne razine vlasti. Potvrđivao je župane i gradonačelnike izabrane na lokalnim izborima. Na isti je način nakon izbora 1995. godine trebao potvrditi novoizabranog zagrebačkog gradonačelnika. Većinu je dobila opozicija predvođena HSLS-om, a Gradska skupština je za gradonačelnika i župana izabrala Gorana Granića, kojeg je Tuđman odbio potvrditi. Nakon što su predložili drugu dvojicu kandidata, Jozu Radoša i Ivu Škrabala, a zatim i Dražena Budišu, Tuđman je napokon predložio svog kandidata kojemu je Skupština izglasala nepovjerenje. Iako je predsjednik imao službene ovlasti da to čini, ovo je bio samo još jedan pokazatelj autoritarnosti sustava i kršenja demokratskih načela. Osim toga, vlast je izborne sustave često mijenjala kako bi HDZ osvojio najviše zastupničkih mjesta.⁸²

Osim kontrole u političkom svijetu, predsjednik je držao konce i u medijskom prostoru. Informativni program javne Hrvatske radiotelevizije nije mogao sakriti potporu vladajućoj stranci. S obzirom na to da je bio najmoćniji i najutjecajniji medij samo pokazuje dokle je dogurala nedemokratski režim. Uoči kampanje za izbore 1997., središnji dnevnik HTV-a je prekinut da bi se izravno prenosila proslava rođendana predsjednika Tuđmana iz zagrebačkog HNK.⁸³

Predsjednik Tuđman prosuđivao je i o kulturi. Neke od poteza bili su oni prema satiričnom časopisu Feral Tribune, za koji je 1994. naložio Ministarstvu kulture da novinama uvede porez na promet, koji se nameće samo pornografskim časopisima. Ustavni je sud sljedeće godine ukinuo odluku o poreznom nametu.⁸⁴

⁸¹ Sjøberg (bilj. 38), 35., 42., 50., 54.

⁸² Goldstein (bilj. 16), 218., 219.

⁸³ Goldstein (bilj. 16), 221.

⁸⁴ Goldstein (bilj. 16), 236.

7.4. Vlast i ekonomija

Još jedan društveni aspekt koji je ostavio velike posljedice na stanovništvo Hrvatske, su ekonomske reforme, kojima se pokušalo prijeći na princip slobodnog tržišta. Institucije nisu to obavile dovoljno efektivno, pa su iza sebe ostavile povećan broj nezaposlenih, siromašnih, ali i veoma mali broj nove elite i bogataša koji su iscrpili hrvatsko gospodarstvo i time naštetili hrvatskom društvu, kako u ekonomskom pogledu, tako i u pogledu povjerenja građana u državne institucije.

Ekonomska je tranzicija intenzivno obilježila novi društveni i gospodarski razvoj 1990-ih. Glavni ciljevi ovog procesa bili su rekonstrukcija privatnog vlasništva, podizanje razine učinkovitosti gospodarstva i povratak gospodarskom rastu, a kao posljedica u političkoj sferi bilo bi stabiliziranje novih demokracija na temeljima političkog pluralizma.⁸⁵ Faktori koji su najviše uvjetovali hrvatsku privatizaciju bili su rat i činjenica da se ona odvijala usporedno s uspostavom samostalne Hrvatske, što je značilo veću ulogu državnih institucija u tom procesu.⁸⁶

Nakon što je donesen Božićni ustav 1990., vlada je donijela i Program gospodarskog razvitka Republike Hrvatske. Zakonsku osnovu za privatizaciju pripremao je akademik Jakša Barbić s timom eksperata. Sabor je 23. travnja 1991. donio Zakon o pretvorbi društvenih poduzeća. Za regulatora pretvorbe bila je zadužena Agencija RH za restrukturiranje i razvoj.⁸⁷ Akademik Barbić smatra kako su problemi nastali nakon izmjena izvornog Zakona o pretvorbi društvenih poduzeća s početkom u listopadu 1993. godine. Ranije, Zakon nije predviđao prodaju neotplaćenih dionica. Prema novoj verziji, neotplaćene su se dionice mogle prodavati.⁸⁸ Tada su se pojavili tzv. „torbari“ koji su masovno kupovali dionice malih dioničara,⁸⁹ a radnici koji su često bili opterećeni kriznom situacijom u zemlji davali su svoje dionice ispod cijene i na taj način gubili novac.

Osim problema s prodajom dionica po niskoj cijeni, u provedbi je bilo čestih nekonzistentnosti modela i njegove primjene, u što su uključene promjene prvotnog Zakona i donošenje novog. Posljedica ovakvih izmjena bila je netransparentnost procesa i načina privatizacije kod običnog građanina. Takva neupućenost otvorila je još više prostora za dodatne neregularnosti Agencije za restrukturiranje i razvoj (kasnije: Hrvatski fond za

⁸⁵ Čučković, Nevenka, „Privatizacija u tranzicijskim zemljama: namjere i stvarnost deset godina kasnije“, u:

Privatizacija i javnost, (ur.) Drago Čengić i Ivan Rogić, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 1999., 13.

⁸⁶ Šokčević, Šimo i Vladimir Dugalić, „Privatizacija društvenog/državnog vlasništva – (ne)uspjeli tranzicijski proces?“, Socijalno-etička prosudba“, u: *Diacovensia: teološki prilozi*, Vol.15 No.1, 2009., 124.

⁸⁷ Radoš, Ivica, *Hrvatske kontroverze*, Večernji list, Zagreb, 2014., 23., 27., 29.

⁸⁸ Jakša Barbić o početku „cirkusa“ privatizacije, u: Radoš (bilj. 87), 30.

⁸⁹ Radoš (bilj. 87), 30.

privatizaciju od 1993. godine), koja je odobravalala prodaju poduzeća, što je pogodovalo korupciji.⁹⁰ Uz sve navedene razloge, potrebno je istaknuti i manjak efikasne kontrole institucija koje su se trebale brinuti o uspješnoj provedbi privatizacije. Sankcioniranje protuzakonitih ponašanja moglo je pozitivno utjecati na poljuljano povjerenje građana, ali su institucije bile nedostatne u popravku nepravilnosti.⁹¹

Proces privatizacije u nekim je segmentima uspješno obavljen, pa je u javnosti, kako smatraju neki autori, nezadovoljstvo pretjerano.⁹² Želim naglasiti kako u ovom radu neću analizirati uspješnost privatizacije u ekonomskom smislu, nego ponuditi analizu posljedica koja je ona imala na društvo, kao i mišljenja građana o procesu.

Sredinom 1990-ih, kampanja protiv privatizacije u društvu je postajala sve jača, što zbog aktivnosti nezavisnih medija, što zbog posljedica koje su građani osjetili na svojoj koži. Zbog toga su u HDZ-u odlučili donijeti novi Zakon o privatizaciji. Ipak, i nakon novog Zakona, oporba i mediji i dalje su nalazili plodno tlo za napade na vladajuće. Kao odgovor na stanje u medijima, HFP je 1997. objavio knjigu „Privatizacija u Hrvatskoj: Najčešći primjeri netočnih tvrdnji o privatizaciji i ulozi Hrvatskog fonda za privatizaciju u tom procesu“. Naprimjer: na prigovore o malom udjelu građana u privatizaciji, HFP odgovara s podatkom o više od 700 000 sklopljenih ugovora sa zaposlenicima prije kuponske privatizacije.⁹³

Naime, potrebno je istaknuti kako se privatizacija u nekim aspektima zaista jest loše odrazila na običnog građanina: „neisplaćivanje mjesečnih plaća, otpuštanje s posla, ucjenjivanje malih dioničara da pošto-poto prodaju svoje vlasničke udjele“⁹⁴, porast nezaposlenosti, povećanje broja siromašnih, itd. Posljedice se također vide u gospodarskom nazadovanju koje započinje 1997. godine, kada dolazi do pada gospodarskog rasta. 1998. godine zemlja ulazi u recesiju, a 1999. raste nezaposlenost i premašuje 300 000 ljudi, da bi do 2000. godine premašila 340 000 ljudi. Posljedica loše provedene privatizacije ogledala se i u propasti tvrtki i banaka. Novi vlasnici pokazali su se nesposobnima upravljati svojim poduzećima te su ona odlazila u stečaj (npr. Tisak, Karlovačka mljekara, itd.). Mnoge banke padaju u krizu (npr. Dubrovačka banka, Osječka gradska banka, itd.). Osjetila se posljedica masovne nelikvidnosti. Sve je ovo dodatno stvorilo osjećaj nesigurnosti u hrvatskom društvu.⁹⁵ Prema rezultatima istraživanja iz

⁹⁰ Čučković (bilj. 85), 32., 33.

⁹¹ Čučković (bilj. 85), 34.

⁹² Čučković (bilj. 85), 26.

⁹³ Radoš (bilj. 87), 40.-43.

⁹⁴ Šokčević, Dugalić (bilj. 86), 133.

⁹⁵ Dekanić, Igor, *Demokratizacija Hrvatske*, Prometej, Zagreb, 2004., 94., 95.

1998., više od 68% ispitanika bilo je nezadovoljno dotadašnjim procesom privatizacije.⁹⁶ Prema istraživanju iz 2001. godine, 20,6% građana ništa nije znalo o privatizaciji, 60,4% je znalo tek osnovne informacije, 14,3% je izjavilo je da su dobro obaviješteni, a tek je 4,2% izjavilo da ima sve potrebne informacije o privatizaciji.⁹⁷ Ovo ukazuje na nedovoljnu ekonomsku i političku pismenost građanstva, koje se zbog toga još sporije kretalo prema idealu građanskih vrijednosti.

Svakako je bilo potrebno istaknuti utjecaj ekonomskih reformi ukoliko želimo razmotriti razvoj građanskih vrijednosti u Hrvatskoj. Problemi u gospodarskom sektoru izazvani netransparentnim načinom vođenja privatizacije, koja je zbog toga bila podložna malverzacijama, direktno su utjecali na svakodnevni život čovjeka u Hrvatskoj. Izazvani, građani su sve manje vjerovali u državne institucije, neki se udaljavali od politike, a neki ju počeli napadati.

Najjednostavnije objašnjenje toga što nije bilo u redu s hrvatskom privatizacijom, ponudio je Đuro Njavro, svojedobno Tuđmanov savjetnik za gospodarstvo: „Privatizacija se događala u realnom vremenu, s ljudima kakvi jesu, i ona je uvijek proces u kojem se interesi sukobljavaju. Međutim, metode političkog nadzora javnosti nad tim institucijama nisu bile do kraja izgrađene, nego su se u hodu gradile.“⁹⁸

Nekoliko je faktora koji tadašnju vlast u Hrvatskoj čine uzrokom neuspješnosti provođenja građanskih načela, a koji su važni za ovaj rad:

1. Gotovo isključivo fokusiranje na izgradnju neovisnosti, a ne na demokratizaciju;
2. Naglašavanje etničkog karaktera Hrvatske koje je još jače potpalilo netolerantnost (indoktrinacija osjećaja neprijateljstva kod velikog broja ljudi, za čije se prevladavanje mora boriti i danas);
3. Stvaranje moćne izvršne vlasti, time i neprimjerene kontrole i ograničenja slobode građana (autoritarnost);⁹⁹
4. Loše provedene ekonomske reforme koje su rezultirale ekonomskim kolapsom i nepovjerenjem kod građana.

⁹⁶ Čengić, Drago, Ivan Rogić i Aleksandar Štulhofer, *Privatizacija u očima hrvatske javnosti* (istraživački izvještaj), Hrvatski centar za strategijska istraživanja, 1998., 14.

⁹⁷ Šakić, V., Privatizacija pred očima hrvatske javnosti, u: *Gospodarsko-socijalni izazovi u tranzicijskim zemljama*, (ur.) Balaban, S., Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve HBK - Institut društvenih znanosti 'Ivo Pilar', Zagreb, 2001., 89., preko: Šokčević, Dugalić (bilj. 86), 128.

⁹⁸ Đuro Njavro u: Radoš (bilj. 87), 77.

⁹⁹ Sjøberg (bilj. 38), 63., 64.

8. Društvo i potreba za demokracijom

Hrvatska je službeno postala liberalna demokracija, s pravima građana kao političkog subjekta. Neslužbeno se zasnivala na kolektivnim pravima ljudi i države, koje su bile iznad individualnih prava, slobode i autonomije. Sve su ove vrijednosti ostale u sjeni postizanja nacionalnog suvereniteta i neovisnosti.¹⁰⁰

U Hrvatskoj su se i tijekom postojanja SFRJ javljale želje za liberalizacijom, poput Hrvatskog proljeća iz 1971. godine. Nakon velike tragedije za Jugoslaviju 1980. godine, u federaciji nije više postojao značajan faktor koji će držati republike na okupu, pa je sve više jačala decentralizacija i nestabilnost. Dogodilo se to zbog sukoba onih koji su htjeli promjene u smjeru većih prava za republike i onih koji su htjeli ostati na starom putu tješnje federalizacije, kontrole i centralizacije. Krajem 1980-ih, uz nestabilnost i neslaganje postojao je i element agresije i straha od mogućeg sukoba sa susjednim Srbima.

U hrvatskom se društvu počela razvijati snažna vrijednosna orijentacija prema liberalizmu u drugoj polovici 1980-ih. Tada je rigidnost režima počela slabiti, a granice se slobode se širile. Prema istraživanjima provedenih u prvih pet godina 1990-ih, u odnosu na 1980-e, nije primjetna promjena u stavu prema idejama slobode¹⁰¹: građani su jednako svjesni potrebe i vrijednosti takvih ideja, u Federaciji i u neovisnoj državi.

Iz istraživanja *European Values Study* iz 1999./2000., kao i iz *World Values Surveys*, se može iščitati razina potpore koju hrvatsko društvo pruža demokraciji. Prema članku Oleae Listhauga i Žana Štarbaca, koji su sastavili empirijsku analizu prema dokumentima u navedenim studijama – ocjena potpore demokracije može se dobiti analiziranjem rezultata nekoliko pitanja: 1. ocjena sadašnjeg režima u usporedbi s komunističkim, 2. zadovoljstvo razvojem demokracije i 3. potpora demokratskim načelima.¹⁰²

Rezultati ankete ocjene sadašnjeg sustava naspram prošlog, Hrvatsku smješta u grupu zemalja koja je svoj sadašnji sustav (u 1990-ima) ocijenila negativno. Pitanje je bodovano na ljestvici od 1 do 10, gdje je 1 loše, a 10 jako dobro. To znači da je većina građana dala veću ocjenu bivšem komunističkom režimu (ukupno na ljestvici od -10 do +10 = -0,45). Drugo pitanje je vezano uz zadovoljstvo razvoja demokracije u Hrvatskoj. Kreće se od 1 do 4, gdje je 1

¹⁰⁰ Maldini (bilj. 39), 15.

¹⁰¹ Ilšin, Vlasta, „Političke vrijednosti i stavovi“, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, (ur.) Sabrina P. Ramet i Davorica Matić, Alinea, Zagreb, 2006., 104.-105.

¹⁰² Listhaug, Ola i Žan Štarbac, „Podrška demokraciji i snaga građanskih stavova: Hrvatska u usporedbi sa stabilnim i novim demokracijama“, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, (ur.) Sabrina P. Ramet i Davorica Matić, Alinea, Zagreb, 2006., 90., 91., 94.

potpuno nezadovoljstvo, a 4 jako zadovoljstvo. Društvo u Hrvatskoj je uglavnom nezadovoljno razvojem demokracije i pokazuje rezultat od 1,93 boda. U usporedbi s ostalim postkomunističkim zemljama (Rusija, Ukrajina, Rumunjska, Slovačka, Litva, Bugarska, Bjelorusija, Latvija, Mađarska, Estonija, Češka, Poljska, Slovenija, Istočna Njemačka), snažniji pesimizam se pokazuje samo u Rusiji i Ukrajini. Odgovor na posljednje pitanje autori članka su dobili iz rezultata dva pitanja iz *EVS*-a: 1.) Biste li rekli da je demokratski politički sustav jako dobar, prilično dobar, prilično loš ili jako loš način upravljanja zemljom?, te 2.) Biste li nam mogli reći slažete li se u potpunosti, slažete se, ne slažete se ili se uopće ne slažete sa sljedećom tvrdnjom: „Demokracija možda ima problema, ali je bolja od bilo kojeg drugog oblika vladavine.“ Ljestvica je na oba pitanja postavljena od 1 do 4, gdje je 1 slaže se, a 4 uopće se ne slaže. Autori su stoga postavili rezultate u ljestvici od 1 do 8. Hrvatska je na vodećem mjestu potpore demokraciji od svih bivših komunističkih zemalja, sa zbrojem bodova od 6, 94/8.¹⁰³

Iz ovdje prikazanog istraživanja može se zaključiti kako su građani Hrvatske na kraju 1990-ih u potpunosti podržavali demokraciju, a ono što je još i važnije, to podržavanje nije ovisilo o pripadnosti ili potpori određenoj stranci. Ta potpora jednako je velika za sve razine životnog zadovoljstva te za ljevicu i za desnicu.¹⁰⁴

¹⁰³ Listhaug i Štarbac (bilj. 102), 94.-98.

¹⁰⁴ Listhaug i Štarbac (bilj. 102), 99.

9. Pojava najčvršće oporbe državnoj vlasti u društvu: slobodni mediji

Mediji u prvom desetljeću hrvatske neovisnosti na najbolji način mogu razjasniti kako se hrvatsko društvo razvijalo na putu prema građanskim vrijednostima. Sloboda izražavanja, na kojoj počivaju slobodni mediji, ujedno je i podloga građanskog društva. Zbog toga je problem medija u slučaju hrvatske društvene tranzicije tema koja može ponuditi dublje razumijevanje političko-društvenih odnosa, i posljedično razumijevanje nekih od najvažnijih društvenih pojava u 1990-ima. Istovremeno, upravo zbog mogućnosti koju nam daje istraživanje medija, treba biti oprezan u njihovu analiziranju. Brojnost i kompleksnost rasprava o medijima, zakona, ali i samog djelovanja novinara, predstavlja izazov. Zbog toga ću se u svojem istraživanju fokusirati samo na jedan aspekt - borbu nezavisnih medija u promociji slobode, koja će pomoći pri razumijevanju integracije građanskih vrijednosti u hrvatsko društvo 1990-ih. Ovdje je potrebno istaknuti da u radu nije cilj opredijeliti se za politička usmjerenja slobodnih medija, i protiv vladajuće stranke. Cilj je pokazati kako je njihovo djelovanje, zbog opreke vlastima, bilo podloga za prihvaćanje pluraliteta mišljenja i tolerancije u Hrvatskoj tijekom 1990-ih.

Mediji predstavljaju bogat izvor informacija za istraživanje ove teme jer „u novim demokracijama, u kojima uloga medija treba biti definirana u vezi s demokratskim ciljevima društva, medijska politika pojavljuje se kao dobar indikator općeg demokratskog ozračja društva koje se konstruira.“¹⁰⁵ Nažalost, i mediji su predstavljali samo još jednu klauzulu u sklapanju novog društvenog ugovora, koje su vlasti morale ili htjele kontrolirati.

Usprkos nadzoru, mediji su omogućavali plodno tlo za javnu diskusiju, poticanje tolerancije, različitih mišljenja i argumenata - što su temeljne značajke građanske kulture.¹⁰⁶

Odlučujući je zaokret u drugoj polovici 1990-ih uslijedio nakon značajnih događaja poput oduzimanja koncesije Radiju 101 i izricanja globa različitim tiskovinama. Ta su zbivanja za posljedicu u društvu imala dodatnu kritiku vlasti kao i isticanje težnje prema implementaciji demokratskih obrazaca u način vođenja zemlje.

Djelovanje medijske politike u Hrvatskoj u 1990-ima ima svoje teorijske okvire unutar dvije paradigme. Državni interes je bio najveća vrijednost Republike za vladajuće, pa su zbog potrebe njegovog očuvanja, slobode izražavanja bile ograničene. Takav okvir za

¹⁰⁵ Peruško Čulek, Zrinjka, *Demokracija i mediji*, Barbat, Zagreb, 1999., 239.

¹⁰⁶ Peruško Čulek (bilj. 105), 240.

institucionalizaciju medija pripada državotvornoj paradigmi, kojoj je dijametralno suprotna – pluralistička, kako ih je opisala autorica i profesorica Zrinjka Peruško.¹⁰⁷ Iako su idejno različite, obje teorije podržavale su shvaćanje da su slobodni mediji važni za demokraciju, kao i da su sredstvo koje snažno utječe na društvo. Ono po čemu su teorije različite jest njihov pogled na način na koji treba postupati s medijima. Za državotvornu paradigmu, mediji su trebali pridonijeti radu državnog aparata i nacionalnom jedinstvu, dok je pluralistička ideja značila osiguranje tolerancije u brojnosti medijskih profila. Politika u Hrvatskoj nije bila otvorena prema javnoj raspravi, jer bi takva potencijalno ugrozila temelje državnosti, što su neki političari zaista i tvrdili, o čemu će više riječi biti u nastavku. Javnost je bila svojevrsni projekt političke sfere, preko koje se ista samo dodatno afirmirala.¹⁰⁸

9.1. Vlast i mediji

Rat je bio glavni temelj za nametanje kontrole svijetu medija. Ovaj nesretni događaj bio je u pozadini stvaranja mnogih zakona u području medija, što se iskoristilo kao izgovor za nametanje nadzora. Uz rat, demokracija u povojima mučila se s neprofesionalnošću novinara, kao i neiskustvom stanovništva u baratanju slobodom i nepoznavanjem uloge koju mediji trebaju imati u novom sustavu.¹⁰⁹ Također, u novom entitetu usporedno se odvijao razvoj novog državnog aparata i prijelaz iz jednostranačkog sustava u višestranački, kao i prijelaz iz socijalističke ekonomije u slobodno-tržišnu – svi ovi faktori bili su kamen spoticanja za razvoj građanskih vrijednosti, pa tako i slobode medija.

Najvažniji dokumenti koji prethode prirodi medijske kulture u 1990-ima su Rezolucija o prihvaćanju akata Vijeća Europe o slobodi izražavanja i informiranja, usvojena 7. studenog 1990. u Saboru Republike Hrvatske, kao i neke točke (Božićnog) Ustava i zakoni koji su izglasavani tijekom 1990-ih. Prihvaćanjem Rezolucije, Sabor RH prihvatio je Rezoluciju 428. (1970.) s Deklaracijom o sredstvima javnog priopćivanja i ljudskim pravima (usvojena na 21. redovnom zasjedanju Savjetodavne skupštine Savjeta Europe, 23. siječnja 1970.), Preporuku 834. (1978) u svezi opasnosti koje prijete slobodi tiska i televizije (usvojena na 30. redovnom zasjedanju Parlamentarne skupštine Vijeća Europe, 28. travnja 1978.), Preporuku br. R(81)19 Komiteta ministara državama članicama o pristupu informacijama u posjedu javne vlasti s aneksom Preporuke (usvojena od Komiteta ministara, 25. studenoga 1981.), Deklaraciju o

¹⁰⁷ Peruško, Zrinjka, „Mediji i civilne vrijednosti“, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, (ur.) Sabrina P. Ramet i Davorka Matić, Alinea, Zagreb, 2006., 203.

¹⁰⁸ Peruško (bilj. 107), 198.

¹⁰⁹ Peruško Čulek (bilj. 105), 245.

slobodi izražavanja i informiranja (usvojena na 70. zasjedanju Komiteta ministara, 29. travnja 1982.).¹¹⁰

Rezolucija i njezine odredbe uputile su Hrvatsku na put europskih standarda u području medijskih sloboda. Ipak, kako će se pokazati, mnoge se klauzule od strane hrvatskih vlasti nisu poštivale. Tako i točka Deklaracije o slobodi izražavanja i informiranja, broj 6: „Uvjerene da je zadaća država da brinu kako se ne bi kršila sloboda izražavanja i informiranja i da bi morale usvojiti onu politiku koja može, u mjeri mogućeg, pogodovati raznovrsnosti sredstava priopćivanja i pluralitetu izvora informacija, omogućujući tako, pluralitet ideja i mišljenja;“¹¹¹, kao i II., b): „Odsustvo cenzure, ili svake svojevoljne kontrole ili prinude, prema sudionicima u procesu priopćavanja, sadržaja komunikacije ili prijenosa i emitiranja informacije;“¹¹² Nadalje, Deklaracija o sredstvima javnog priopćavanja i ljudskim pravima sadrži točku 4. koja izričito štiti medije od države: „Nezavisnost tiska i drugih sredstava javnog priopćavanja od kontrole države treba biti zakonom zajamčena. Svaku povredu ove nezavisnosti moraju rješavati sudovi a ne izvršna vlast.“¹¹³

Sve ove odredbe, koje su trebale predstavljati osnove medijskih sloboda u Hrvatskoj, nisu se provodile dosljedno. Jedan je od problema s hrvatskim medijskim prostorom bilo upravo onemogućavanje njegovog pluraliteta informacija, ideja i mišljenja, kao i prisustvo kontrole i prinude. To možemo uočiti na pokušajima obustavljanja rada neovisnih novina ili radija, ali i očito usmjerenje HRT-a, čime se detaljnije bavim u narednim poglavljima, a čija analiza nudi dublje razumijevanje odnosa demokracije, medija i politike u Hrvatskoj.

Uz Rezoluciju, drugi temeljni zakonodavni okvir za medijsko djelovanje u Hrvatskoj je Ustav i njegov članak 38. (III. Temeljne slobode i prava čovjeka i građanina, 2. Osobne i političke slobode i prava): „Jamči se sloboda mišljenja i izražavanja misli. Sloboda izražavanja misli obuhvaća osobito slobodu tiska i drugih sredstava priopćavanja, slobodu govora i javnog nastupa i slobodno osnivanje svih ustanova javnog priopćavanja. Zabranjuje se cenzura. Novinari imaju pravo na slobodu izvještavanja i pristupa informaciji. Jamči se

¹¹⁰ Hrvatsko zakonodavstvo, Zaključci o prihvaćanju akata Savjeta Europe o slobodi izražavanja i informiranja, URL: <http://zakon.poslovna.hr/public/deklaracija-o-slobodi-izrazavanja-i-informiranja/60544/zakoni.aspx>, posjećeno: 8.9.2018.

¹¹¹ Hrvatsko zakonodavstvo, Zaključci o prihvaćanju akata Savjeta Europe o slobodi izražavanja i informiranja, URL: <http://zakon.poslovna.hr/public/deklaracija-o-slobodi-izrazavanja-i-informiranja/60544/zakoni.aspx>, posjećeno: 8.9.2018.

¹¹² Hrvatsko zakonodavstvo, Zaključci o prihvaćanju akata Savjeta Europe o slobodi izražavanja i informiranja, URL: <http://zakon.poslovna.hr/public/deklaracija-o-slobodi-izrazavanja-i-informiranja/60544/zakoni.aspx>, posjećeno: 8.9.2018.

¹¹³ Hrvatsko zakonodavstvo, Zaključci o prihvaćanju akata Savjeta Europe o slobodi izražavanja i informiranja, URL: <http://zakon.poslovna.hr/public/deklaracija-o-slobodi-izrazavanja-i-informiranja/60544/zakoni.aspx>, posjećeno: 8.9.2018.

pravo svakomu komu je javnom viješću povrijeđeno Ustavom utvrđeno pravo.“¹¹⁴ Kao što je ranije u radu navedeno, vlasti nisu dosljedno poštivale Ustav; točnije, našle su način kako zaobići njegove odrednice novim zakonima i njihovim dopunama. Zato, zakonski - hrvatski medijski prostor imao je potpunu slobodu izražavanja, što se ipak nije ostvarilo u praksi.

Jedan od zakona kojim je regulirano djelovanje medija je i Zakon o javnom informiranju iz 1992. godine, kojim je otežano dodjeljivanje frekvencija privatnim poduzećima.¹¹⁵

Od velike su važnosti (prepreke) za medijske slobode bili amandmani na Krivični zakon od 4. travnja 1996. godine, koji su obavezivali javnog tužitelja da pokrene postupak protiv svakog tko počini klevetu protiv nekog od pet najmoćnijih državnika: predsjednika, premijera, predsjednika Sabora, predsjednike Vrhovnog suda i predsjednike Ustavnog suda. Amandmani su bili pod međunarodnom kritikom, kao i tužbe za neke nezavisne novinare koje su uslijedile.¹¹⁶ Hrvatsko novinarsko društvo je 1998. godine pokrenulo kampanju za izmjenu spornih članaka Kaznenog zakona. Tijekom kampanje se navodilo da je na sudovima zaprimljeno 500 slučajeva kaznenog progona novinara, u kojima su tužitelji često članovi vladajuće stranke.¹¹⁷

Stanje medija u Hrvatskoj tijekom 1990-ih na bodovnoj se skali od 1 do 5 ocjenjuje s 3, što označava razinu „nacionalna televizija pod kontrolom vlade, ali barem neke novine nezavisne, a postoje i alternativne radio pa čak i neovisne lokalne televizijske postaje“ (1 je „mediji potpuno pod kontrolom vlade“, a 5 „mediji potpuno slobodni“). U odnosu na druge postkomunističke zemlje, mediji su u Hrvatskoj bili u rangu s medijima u Mađarskoj, Makedoniji, Rumunjskoj, Bugarskoj i Albaniji. Na boljoj su poziciji bili od medija u Slovačkoj i Srbiji, a na lošijoj od medija u Sloveniji, Češkoj i Poljskoj.¹¹⁸

Bez obzira na zakonske okvire koji su služili nadzoru, svakako je potrebno istaknuti kako je uloga države u kreiranju medijske kulture izrazito važna. Njezina je zadaća stvaranje pravnog prostora koji će biti podloga medijskom djelovanju, ali posebno - medijskoj slobodi.¹¹⁹

¹¹⁴ Ustav Republike Hrvatske, Narodne Novine, 56, 22. prosinca 1990., URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1990_12_56_1092.html, posjećeno: 8.9.2018.

¹¹⁵ Zakon o javnom informiranju, Narodne novine, 22, 17. Travnja 1992., URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1992_04_22_490.html, posjećeno: 8.9.2018.

¹¹⁶ Thompson (bilj. 72), 208.-210.

¹¹⁷ Peruško Čulek (bilj. 105), 250.

¹¹⁸ Ramet, Sabrina, *Čija demokracija? Nacionalizam, religija i doktrina kolektivnih prava u srednjoj i jugoistočnoj Europi nakon 1989. godine*, Alinea, Zagreb, 2001., 65.

¹¹⁹ Peruško Čulek (bilj. 105), 258.

9.2. Nezavisni mediji

Nezavisni mediji tijekom 1990-ih označavaju svojevrsne zaštitnike slobodne misli. Mnogo je pisano o nezavisnim medijima tijekom 1990-ih u znanstvenoj literaturi upravo zbog toga što su često bili u sukobu s vladajućim strukturama. Oni predstavljaju karakterističan fenomen u Hrvatskoj, posebno zbog svojeg kontroverznog statusa, ali i uspješnosti koju su postigli u širenju slobodne riječi.

Vlast se prema nezavisnim medijima odnosila kao prema svojevrsnoj konkurenciji. Tuđmanova izjava iz 1996. godine o nezavisnim medijima na dobar način oslikava kako su se vladajući odnosili prema onima koji nisu podržavali njihovu stranačku liniju, prozivajući ih ne samo protivnicima svojih stavova, već neprijateljima države. Na taj način poistovjetili su svoju vlast s postojanjem države, ali i automatski prozvali bilo koga tko se suprotstavlja HDZ-u „neprijateljem suverenosti Republike Hrvatske“. Izjava je bila upućena novinaru informativnog programa HTV-a, Dubravku Merliću. Predsjednik Tuđman tvrdio je kako su protivnici hrvatske državnosti mediji poput BBC, Glas Amerike, Radio 101, Novi list i Feral Tribune.¹²⁰ Ideja medijske politike koju posjeduje vlast, temelji se na većinskom konceptu demokracije, gdje se legitimnost dobiva izborima, a mediji bi trebali biti dio državnog ustroja i djelovati prema uspostavljanju poretka i jedinstva. Na takav je način postupano s HRT-om. On se smatrao sredstvom nacionalne kohezije, kao i legitimacije vladavine predsjednika Tuđmana.¹²¹ Ivica Radoš nedemokratski stav prema medijima objašnjava Tuđmanovim negativnim iskustvom u vrijeme Jugoslavije, zbog kojeg nije razumio njihovu svrhu u demokraciji. Njegovo nepovjerenje prema medijima ima uzroke u načinu na koji su ga tretirali dok je bio disident, s obzirom na to da je medijski linč protivnika jugoslavenskog režima bio česta pojava.¹²²

Vlast je poduzimala mjere protiv slobode tiska i nametala sankcije medijima koji su progovarali o nepodobnosti vladajućih. Najčešći način na koji se moglo utjecati na djelovanje nezavisnih jest onemogućavanje distribucije preko državne distribucijske mreže, s tiskanjem u državnoj tiskari. Također, vlast se koristila nametanjem poreza, pa i kontroliranom privatizacijom.¹²³

Neki od najznačajnijih događaja vezanih za oduzimanje slobode tiska su nametanje poreza na šund Feral Tribuneu, nametanje kazne u visini od 2,5 milijuna američkih dolara zbog

¹²⁰ Thompson (bilj. 72), 211.

¹²¹ Peruško Čulek (bilj. 105), 247., 255.

¹²² Radoš (bilj. 55), 28.

¹²³ Peruško Čulek (bilj. 105), 256.

neplaćanja poreza Novom listu (Novi list je gotovo bankrotirao) i pokretanje sudskog postupka protiv urednika Globusa Davora Butkovića zbog objave da je HDZ „sastavio crnu listu političkih protivnika i odlučio ocrniti njihov ugled kroz medije pod nadzorom vlade.“¹²⁴

Vlado Gotovac je u intervjuu za Globus, od 15. listopada 1993. godine izjavio kako „Novine, ma kakve god bile, imaju premalu nakladu da bi bitno mogle utjecati na hrvatsko javno mnijenje. Politički život i njegovu atmosferu prikazuje i tumači HTV!...“¹²⁵

Ova izjava vrlo dobro oslikava medijsku kulturu u Hrvatskoj, naročito u prvoj polovici desetljeća, kada je rat dodatno utjecao na mogućnost kontrole izražavanja. Naime, smatram kako je Gotovčeva izjava samo uvjetno primjenjiva. Kako sam i najavila, hrvatsko će društvo, naročito u drugoj polovici desetljeća biti odlučnije u svojem hodu prema većim građanskim slobodama.

Događaj koji je simbolično obilježio prekretnicu u demokratskim nastojanjima jest prosvjed za zagrebački Radio 101, 21. studenog 1996. godine. Pri kraju desetljeća javila se i „javna rasprava o sustavu elektroničkih medija, koja se razvila djelovanjem Foruma 21. Ova inicijativa se pojavljuje i kao pritisak stručne i zainteresirane javnosti za promjene u hrvatskom medijskom sustavu.“¹²⁶ Forum 21 je udruga novinara elektroničkih medija. Utemeljena je 1997. godine od strane Hrvatskog novinarskog društva. Radilo se o istoj skupini novinara koji su 1998. godine pokrenuli kampanju za izmjenu spornih članaka Kaznenog zakona, o kojima je pisano ranije u tekstu.

Forum 21 označavao je još jednu liniju podrške uspostavi javnog radija i televizije u Hrvatskoj. Njihov zahtjev bila je transformacija HRT-a iz državne u javnu ustanovu i želja da političke vlasti poštuju pluralizam i neovisnost radijskih i TV medija. Također, „u svojem se programu Forum 21 zauzimao za donošenje novog zakona o elektroničkim medijima koji će osigurati nesmetani razvoj HRT-a kao javnoga servisa i omogućiti formiranje i djelovanje privatnih radijskih i TV kanala“.¹²⁷

Novinari, zajedno s kulturnim radnicima i intelektualcima, predstavljaju presudan utjecaj na razvoj društvenih sloboda, te shodno tome, građanskih vrijednosti. Nezavisne tiskovine, o kojima će biti riječi u istraživanju, jesu Novi list i Feral Tribune, a one pod utjecajem vlasti su Vjesnik i Večernji list. Svaki list na svoj način ocrta jedan dio medijskog etera:

¹²⁴ Ramet (bilj. 118) 67.

¹²⁵ Globus, 15. listopada 1993., preko: Thompson (bilj. 72), 163.

¹²⁶ Peruško Čulek (bilj. 105), 195.

¹²⁷ Leksikon radija i televizije, Forum 21, URL: <https://objetnica.hrt.hr/leksikon/f/forum-21/>, posjećeno: 9.9.2018.

Novi list izlazi u Rijeci od 1900. godine za sjeverozapadni priobalni dio Hrvatske. Tijekom 1990-ih uspio je održati visoku nakladu i 1993. godine se prodavao u oko 50 000 primjeraka, a 1997. godine naklada je porasla na 70 000 primjeraka. 1992. godine i Novi je list krenuo putem privatizacije, a Agencija za restrukturiranje i razvoj Novom je listu nametnula upravni odbor s predsjednikom pomoćnikom ministra za unutarnje poslove. Naime, nakon pobune radnika, već 1993. godine u veljači, poduzeću je dozvoljeno da otkupi 97,6% dionica, pod uvjetom da Agencija prve tri godine ima pravo kontrolirati proces privatizacije.¹²⁸

Tijekom 1990-ih, Novi list ostao je poznat kao jedna od nezavisnih tiskovina koja proizvodi sadržaj objektivnijeg karaktera od ostalih hrvatskih novina. Tako je i prema Hrvatskom helsinškom odboru za ljudska prava Novi list bio jedini list koji je pravedno izvještavao o parlamentarnim i lokalnim izborima u travnju 1997. godine.¹²⁹

Novi list je bio jedini dnevni list s vlasništvom u potpunosti nezavisnom od državnih struktura. HDZ nije uspio kontrolirati Novi list zbog njegove pretežno regionalne usmjerenosti. Iako se Novi list uspio održati, i njega su državne vlasti gotovo ugasile, optuživši ih za izbjegavanje plaćanja poreza i carina na tiskarsku opremu, izričući im 2,5 milijuna dolara kazne.¹³⁰

Feral Tribune bio je tjedni satirični dodatak Slobodnoj Dalmaciji do 1993. godine, kada je vlast preuzela kontrolu nad tim listom. Nakon što je postao samostalna tiskovina, isprva je bio dvotjednik, ali se već 1994. vraća u prijašnju praksu izlaženja jednom tjedno. Tri autora koja su vodila Feral komentirali su političku situaciju u zemlji na satiričan način, igrom riječi i fotomontažama.¹³¹ Feral je zbog toga tijekom svog djelovanja imao brojne okršaje s vladajućima.

Najpoznatiji slučaj dogodio se u ljeto 1994. godine, kada je listu nametnut porez od 50% proizvodne cijene (što plaćaju samo pornografski magazini), koji je ukinut odlukom Ustavnog suda 1995. godine.¹³²

Vjesnikova grupa, novinsko-izdavačko poduzeće, bila je rekonstruirana 1992. godine. Agencija za restrukturiranje i razvoj imenovala je upravni odbor koji je odlučio o novom direktoru grupacije. Novi direktor je u ljeto 1992. uklonio 128 novinara i zamijenio ih s 35

¹²⁸ Thompson (bilj. 72), 193., 219.

¹²⁹ Thompson (bilj. 72), 219.

¹³⁰ Ramet (bilj. 118), 67.

¹³¹ Thompson (bilj. 72), 200.

¹³² Thompson (bilj. 72), 220.

novih – podobnijih. Do tada je bila javno poduzeće koje je štampalo 18 listova i magazina, a nakon 1992. štampali su samo dva dnevna lista – Vjesnik i Večernji list, te magazin Arenu.¹³³ Vjesnik je stavljen pod nadzor Agencije za restrukturiranje i razvoj, što je vladi koja je posjedovala 65% dionica, davalo uređivačku kontrolu. Problem je Vjesnika u 1990-ima bilo često smjenjivanje urednika lista (od 1990. do 1993. pet urednika).¹³⁴ Večernji list je u početku privatiziran kao dioničarsko poduzeće, a 86,9% dionica posjedovala je država (INA i Agencija za restrukturiranje i razvoj). Večernji list je tijekom 1990-ih imao najveću nakladu u zemlji.¹³⁵

U narednom ću poglavlju obraditi novinske članke iz spomenutih tiskovina, vezane za događaj pokušaja gašenja Radija 101 i borbe za njegov opstanak. Bit će riječi o samom djelovanju Radija 101 tijekom problema s koncesijom, ali i načinu prenošenja informacija o događajima s radijom i velikom prosvjedu 1996. godine u spomenutim tiskovinama.

Ovaj pregled omogućit će bolje razumijevanje: **1.** Kako i zbog čega su opisani događaji potakli velik broj ljudi na protest za opstanak Radija 101; **2.** Što je ovaj događaj značio za budućnost građanskih vrijednosti u Hrvatskoj; **3.** Općenito stanje medija u Hrvatskoj na polovici 1990-ih – koji mediji su u rukama vlasti, a koji su nezavisni; **4.** Na koji način pišu i kako temama i događajima pristupaju kontrolirani mediji, a na koji način pišu nezavisni mediji (tiskovine); **5.** Što različit način pristupa događaju, kao i različitost u prenošenju informacija u medijima, znači za razvoj građanskih vrijednosti.

¹³³ Thompson (bilj. 72), 183.

¹³⁴ Thompson (bilj. 72), 184., 218.

¹³⁵ Thompson (bilj. 72), 184., 185.

10. Slučaj Radija 101 – mediji o medijima i državnoj kontroli

Jedan od posebnijih događaja tijekom 1990-ih je prosvjedni skup na zagrebačkom Trgu bana Josipa Jelačića, održan 21. studenog 1996. godine. Taj predstavlja svojevrsnu prekretnicu u kontekstu težnje društva za izražavanjem vlastitih stajališta. Zbog toga ovaj prosvjed prerastao u simbol liberalizacije, koja je jačala u nadolazećem periodu.

Zakonom o telekomunikacijama, donesenim u srpnju 1994. godine, uspostavljeno je Vijeće za telekomunikacije. Prema članku 13 tog Zakona: (1) Za davanje koncesija za obavljanje djelatnosti u javnim telekomunikacijama nadležno je Vijeće za telekomunikacije; (2) Vijeće čini devet članova koji se imenuju iz reda javnih, prosvjetnih, kulturnih te stk učnih i vjerskih djelatnika.¹³⁶

Predsjednik vijeća za komunikaciju tijekom dodjele sporne koncesije bio je Branko Močibob, član HDZ-a i ministar u vladi RH. Ostali članovi bili su: Vesna Škare-Ožbolt (HDZ, Ured predsjednika Republike), Ivić Pašalić (HDZ, Ured predsjednika Republike), Ivan Bedeničić (HDZ, saborski zastupnik, gradonačelnik Samobora), Dominik Filipović (HDZ, zamjenik ministra prometa i veza), Mirko Matušić (franjevac, provincijal Franjevačke provincije), Marko Sapunar (profesor na Fakultetu političkih znanosti), Nina Vajić (profesorica na Pravnom fakultetu) i Stjepan Radić (HSS, potpredsjednik Sabora).¹³⁷

Uz Radio 101, konkurenti za dodjelu koncesije bili su radio Globus 101 i Zagrebački krugoval. Za radio Globus 101 glasovali su Vesna Škare-Ožbolt, Ivan Bedeničić, Branko Močibob, Dominik Filipović i Marko Sapunar. Za Radio 101 svoje su glasove dali Nina Vajić i Stjepan Radić, dok se Mirko Mataušić suzdržao od glasanja.¹³⁸

Radio 101 s emitiranjem je započeo početkom svibnja 1984. godine kao Omladinski radio,¹³⁹ pod okriljem Saveza socijalističke omladine. Do trenutka oduzimanja koncesije djelovao je 12 godina.

Nakon konferencije za novinare koju su održali zaposlenici Radija 101, 20. studenog, počele su pripreme za prosvjedni skup na Trgu Bana Josipa Jelačića, koji je organizirao Ivan Zvonimir Čičak uz potporu Hrvatskog helsinškog odbora i Saveza studenata Zagreba.¹⁴⁰

¹³⁶ Zakon o telekomunikacijama, Narodne novine, 53, 8. srpnja 1994., URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1994_07_53_951.html, posjećeno: 11.9.2018.

¹³⁷ Vukić, I., „Tko su članovi vijeća za telekomunikacije“, *Novi list*, 21. studenog 1996., 2.

¹³⁸ „Kako je dodijeljena koncesija za Zagreb; Pašalić: Nije u interesu javnosti da ispolitizirani radio dobije koncesiju“, *Novi list*, 21. studenog 1996., 2.

¹³⁹ Radio 101, *O radiju*, URL: <http://radio101.hr/o-radiju-101/>, posjećeno: 10.9.2018.

Novinari Radija 101 tih su dana u studenom bili izrazito aktivni u svojim nastojanjima širenja informacija vezanih za oduzimanje koncesije, u eteru i uživo s polaznicima novinarskih konferencija. Njihov glas se daleko čuo i pokazali su čvrst stav protiv načina na koji je donesena. Na novinarskoj konferenciji 20. studenog, glavna urednica informativnog programa Zrinka Vrabc-Mojzeš tvrdila je kako se u odluci Vijeća nije radilo o stručnoj odluci, već o političkoj odluci radikalne struje HDZ-a.¹⁴¹ Vrabc-Mojzeš je isto naglasila u HRT-ovoj emisiji *Motrišta*, 21. studenog: „Ovakav sastav Vijeća za telekomunikacije ne bi mogao proći niti u jednoj demokratskoj zemlji [...] u kulturnim demokratskim zemljama članovi takvih vijeća su ljudi koji su profesionalci, koji su stručnjaci za medije, koji su novinari, kulturni djelatnici i nemaju veze s politkom“.¹⁴²

Ono što je važno istaknuti jest način na koji je reagirala javnost. Brojne udruge i organizacije, uz poznate ličnosti, ali i političare, izrazile su potporu Radija 101. Prije velikog prosvjeda 21. studenog, dan ranije, 20. studenog, održalo se manje okupljanje na Cvjetnom trgu u Zagrebu. Novinari i brojni drugi iz etera su pozivali ljude da im se pridruže u borbi za opstanak Radija 101. Sve je kulminiralo 21. studenog na Trgu bana Josipa Jelačića, kada se u jednoj večeri udružilo više od 100 000 ljudi sa željom opstanka jedne radio stanice.

Simbolika događaja upravo i leži u činjenici da je najveći prosvjed ikada u Hrvatskoj potaknut spašavanjem ne Radija 101, već slobode govora i borbe protiv kontrole. Kako je izjavila Vrabc-Mojzeš: Radio 101 ostao je „jedini simbol nezavisnog elektronskog medija u Hrvatskoj“¹⁴³

Inicijativa za okupljanje na prosvjedu pokrenuta je od strane *Bad Blue Boysa*, koji su bili jedni od prvih inicijatora prosvjeda i podrške Radiju 101. Zagrepčani koji su godinama slušali Radio 101, brzo su se odazvali pozivu i pokazali svoju potporu. Ipak, ovo nije prvi događaj oduzimanja prava na slobodni izbor – promjena imena nogometnog kluba Dinama u Croatia, kao i „Zagrebačka kriza“ – bili su događaji koji su također označavali jedan od načina na koji su se oduzimale demokratske slobode stanovnicima Zagreba.

¹⁴⁰ Informativna emisija *Motrišta*, HTV, 21. studenog 1996., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-DsZCYnaeRo>, posjećeno: 9.9.2018.

¹⁴¹ Dokumentarni film *Dan nezavisnosti*, 2007.

¹⁴² Informativna emisija *Motrišta*, HTV, 21. studenog 1996., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-DsZCYnaeRo>, posjećeno: 9.9.2018

¹⁴³ Dokumentarni film *Dan nezavisnosti*, 2007.

Događaji u studenom 1996. godine, predstavljaju jednu od najvećih inicijativa građanstva u nedavnoj povijesti Hrvatske. U tom trenutku postalo je jasno kako su ljudi spremni na promjene kojima su težili i desetljeće ranije, ali ih u novoj Hrvatskoj nisu uspjeli dobiti.

10. 1. Kako su pisali mediji?

Novi list

U broju od 22. studenog, *Novi list* donosi širok pregled aktualne situacije, na četiri stranice. U broju od 23. studenog, *Novi list* posvetio je pet stranica prosvjedu u Zagrebu i događajima koji se vezuju za Radio 101.

Na početku svih priloga od 22. studenog, ponovno se nalazi informativni članak o događajima na sjednici Vijeća za telekomunikaciju. Detaljnije nego u prošlom broju pisano je o tome što su pojedini članovi vijeća govorili tijekom sastanka u vezi dodjele koncesije. Prenesene izjave zapravo su razlozi zbog čega Radio 101 nije izabran. Članak počinje naslovom: „Sapunar: Mislim da Radio 101, iako ga uopće ne slušam, ima loš program“,¹⁴⁴ na taj način indicirajući na nekompetenciju članova vijeća, iako u članku novinari *Novog lista* ne komentiraju iskaze. Sugestija naslova na nekompetenciju, dodatno se naglašava prenošenjem otvorenog pisma Središnjeg odbora Hrvatskog novinarskog društva saborskim zastupnicima, čiji naslov glasi: „Smijenite članove vijeća za telekomunikaciju“¹⁴⁵, kao i velikim naslovom na sljedećoj stranici: „Zatražene ostavke članova vijeća za telekomunikacije“¹⁴⁶.

U ovom broju se na dvije stranice prenose informacije o prosvjedu na Trgu bana Josipa Jelačića, uz prenošenje još nekih izjava o događaju pod naslovima: „Postaja koja je dugo HDZ-u išla na živce“¹⁴⁷, „Hrvatskoj nanesena velika šteta“¹⁴⁸, „Značajan udarac slobodi izražavanja mišljenja“¹⁴⁹

U broju od 24. studenog, *Novi list* prenosi informacije s konferencije za novinare predsjednika Franje Tuđmana na zagrebačkom aerodromu, posvećujući tome i naslovnici i jednu cijelu stranicu u novinama.

¹⁴⁴ „Sapunar: Mislim da Radio 101, iako ga uopće ne slušam, ima loš program“, *Novi list*, 22. studenog 1996., 2.

¹⁴⁵ „Smijenite članove vijeća za telekomunikaciju“, *Novi list*, 22. studenog 1996., 2.

¹⁴⁶ Vukić, I., „Zatražene ostavke članova vijeća za telekomunikacije“, *Novi list*, 22. studenog 1996., 3.

¹⁴⁷ „Postaja koja je dugo HDZ-u išla na živce“, *Novi list*, 22. studenog 1996., 4.

¹⁴⁸ „Hrvatskoj nanesena velika šteta“, *Novi list*, 22. studenog 1996., 5.

¹⁴⁹ „Značajan udarac slobodi izražavanja mišljenja“, *Novi list*, 22. studenog 1996., 4., 5.

Na kraju, treba istaknuti da je način na koji je Novi list predstavio tijek događaja informativno i profesionalno odrađen. Taj dio u svakom broju stoji kao uvod u problem oduzimanja koncesije Radiju 101. S druge strane, iako novinari ne daju vlastita mišljenja, ono što odlučuju tiskati i na koji način to predstavljaju izrazito je sugestivno o stajalištima i opcijama koje zastupa ovaj list. Po konstrukciji naslova i isticanju brojnih osuda koje su upućene Vijeću za telekomunikaciju, list je očito podupirao struju koja stoji uz zaposlenike Radija 101.

Feral Tribune

Feral Tribune u svojem broju od 25. studenog 1996., donosi pregled situacije s Radiom 101 na šest stranica u cijelom broju. Novinari Ferala, sasvim očekivano, na događaje daju vlastite komentare kojima kritiziraju odluke Vijeća za telekomunikacije. Slično kao i Novi list, prenose brojna pisma podrške političara i organizacija usmjerene prema Stojedinici. Glavni članak o događajima na trgu nazvan je „Radio 101 Dan nezavisnosti“¹⁵⁰, sintagmom kojom se referira na potrebu za neovisnim medijima, ali zapravo preuzetom od američkog filma koji je tih dana igrao u kinima, što je u vrijeme prosvjeda dodatno pridonijelo simbolici događaja.

Feral posebno kritizira članove Vijeća za telekomunikacije i propituje njihovu kompetenciju. Slično kao i Novi list, prenosi izjavu Marka Sapunara sa sjednice za dodjelu koncesije i propituje njegov kredibilitet, donoseći informaciju o njegovom plagiranju, ni više ni manje, elaborata Radija 101 za svoju knjigu. U Feralu su prisutne i kritike vlasti prenoseći informacije o ucjenama koje su zaprimili Silvije Vrbanac, Željko Matić i Zrinka Vrabc-Mojzeš, nekoliko mjeseci prije odluke Vijeća od strane Dinka Čuture, člana HDZ-a.

Komentari novinara u Feralu bez sumnje nam mogu pokazati usmjerenje ovog tjednika. Autori pišu kako je dodjeljivanje koncesije radiju Globus 101 zapravo namješteno. Riječi Nine Pavića (vlasnika Globusa) kako neće mijenjati program niti ljude iz Radija 101 samo dodatno osvjetljavaju mogućnost da je do tada neovisnom radiju postavljen novi „gazda“ koji će moći kontrolirati njihov rad. Drugih objašnjenja, navode autori, nema. Ne može se drugačije „racionalno objasniti nedodjeljivanje koncesije ljudima koji su više od desetljeća stvarali Radio 101 i koji i u novim uvjetima, sada kao većinski vlasnici i kreatori njegovog programa, mogu to nastaviti raditi...“¹⁵¹

¹⁵⁰ Daskalović, Zoran i Milivoj Đilas, „Radio 101 Dan nezavisnosti“, *Feral Tribune*, 25. studenog 1996., 12., 13.

¹⁵¹ Daskalović, Zoran i Milivoj Đilas, „Radio 101 Dan nezavisnosti“, *Feral Tribune*, 25. studenog 1996., 13.

Feral u Feralovom Dossieru „Bitka za prijestolje“ iznosi dodatne razloge zbog kojih je došlo do pokušaja ukidanja koncesije Radiju 101, a koji su sudeći po tekstu, stajališta opozicije. Dvije mogućnosti oko toga tko je zapravo odlučio o ukidanju koncesije su ili radikalna desnica ili sam predsjednik Tuđmana. U svakom slučaju, kritika je usmjerena na vladajuće koje se okrivljuju za ugrozu demokracije.

Iz predstavljenog, jasno je kako je novinarima Ferala cilj pronaći što više dokaza da ocrne vladajuće strukture i ocijene ih nesposobnima ili nemoralnima. Svakako, njihovo djelovanje predstavlja radikalnu poziciju, dijametralno suprotnu od one državnih novina.

Vjesnik

Na naslovnici hrvatskog političkog dnevnika Vjesnik od 22. studenog 1996. godine stoji komentar Nenada Ivankovića u kojem se poziva na smirivanje strasti i brigu za demokraciju riječima: „Pravo je svakoga, a pogotovo onoga koga to izravno pogađa da prosvjeduje protiv odluke kojom je zagrebački Radio 101 ostao bez koncesije za emitiranje.“¹⁵² Vjesnik je stanje oko Radija 101 popratio relativno opširno dajući izvještaje svih relevantnih političara i stranih medija koji su redom stali u obranu „Stojedinice“. Napravljen je i intervju s Ninoslavom Pavićem, medijskim magnatom i vlasnikom Europapress holdinga i tjednika Globusa koji je dobio koncesiju za emitiranje, u kojem on pomirljivim tonom poziva na dogovor i iznalaženje rješenja.

Na naslovnici Vjesnika od 23. studenog nalazi se komentar Carla Gustafa Ströhma pod naslovom „Austrijski Radio 101“. U njemu se navodi kako je u normalnim zemljama dodjeljivanje licenci privatnim radiopostajama prije svega tehnički i financijski problem te kako nikome u Njemačkoj ili Italiji ne bi palo napamet takve procedure povezivati sa sudbinom demokracije. U tom smislu piše autor: „...u četvrtak se na Trgu bana Jelačića u Zagrebu pokazalo da Hrvatska još u tom smislu nije normalna.“¹⁵³ Nadalje, autor teksta se poziva na druge zemlje, prije svega Austriju koja nije dodijelila niti jednu frekvenciju za neki privatni radio zbog čega nitko ne bi pozvao Austrijance na masovne prosvjede, niti bi veleposlanici Velike Britanije i SAD-a prosvjedovali zbog ugroženosti medijskih sloboda. Autor tako izvor problema oko Radija 101 pripisuje velikim silama Velikoj Britaniji i SAD-u, koje žele od hrvatske napraviti podređenu zemlju, stoji u zaključku. Na sljedećim stranicama Vjesnik je u kratkim crtama popratio veliki skup potpore zagrebačkoj „Stojedinici“, prenio

¹⁵² Ivanković, Nenad, „Smiriti strasti“, *Vjesnik*, 22. studeni 1996., naslovnica

¹⁵³ Ströhm Carl Gustaf, „Austrijski Radio 101“, *Vjesnik*, 23. studeni 1996., naslovnica

vijesti iz tabora Radija 101 u kojoj se traži neraspisivanje ponovnog natječaja za koncesiju i riječi člana Vijeća za telekomunikaciju Ivića Pašalića koji je Radio 101 nazvao ispolitiziranim medijem koji se politički svrstao iza oporbenih odluka. Vjesnik je širinu svojeg izvještavanja potvrdio i komentarima Denisa Kuljiša i glavnog urednika Nacionala Ive Pukanića koji su najavili „rat“ Paviću i Globusu.

Na naslovnici od 24. studenog osvanuo je predsjednik republike Franjo Tuđman koji se vratio iz SAD-a te poručio da se ne trebamo brinuti za budućnost Hrvatske. Sandra Bartolović napisala je nepristran kronološki članak zbivanja oko Radija 101, te na kraju zaključila da je taj radio uistinu zaslužio dobiti koncesiju. Nekoliko dana kasnije, točnije 28. studenog u rubrici „Pisma čitatelja“, objavljeno je pismo čitatelja Marka Pavelića koji tvrdi da Trg bana Josipa Jelačića ne može primiti više od 11 000 ljudi te da je broj ljudi na skupu za Radio 101 apsurdno uvećan čime se htjelo destabilizirati hrvatsku državu. Tih dana se u rubrici „Pisma čitatelja“ moglo pročitati još sličnih pisama.

Bez obzira na to i na poneki članak koji je bio „na liniji“ predsjednika Tuđmana, Vjesnik je poprilično opširno popratio događaje oko „Stojedinice“ te iznio mišljenje svih relevantnih aktera koji su u tim događanjima sudjelovali.

Večernji list

U praćenju događaja oko Radija 101, Večernji list se usredotočio prvenstveno na rad Vijeća za telekomunikacije. Dana 21. studenog 1996. godine na jedva pola stranice pod naslovom „Radio 101 ostao bez koncesije“, Večernji list šturo izvještava čitatelje o sjednici Vijeća za telekomunikacije na kojoj je odlučeno da će se koncesija za obavljanje radijskog programa dodijeliti Radio Globusu 101. U prvi plan članka gurnut je sukob između savjetnika predsjednika Republike Ivića Pašalića i zamjenice predstojnika Predsjednikova ureda Vesne Škare-Ožbolt zbog izbora koncesionara. Istaknuto je mišljenje člana Vijeća Marka Sapunara koji je: „...jako razočaran priloženom programskom shemom Radija 101, u kojoj nema ništa novo, a sam je radio usporedio sa starom uspavanom, ali zadovoljnom damom, koja misli da na staroj slavi može dobro živjeti.“¹⁵⁴ Potpredsjednik Vijeća Dominik Filipović podsjetio je na činjenicu da je „Stojedinica“ već jednom dobila koncesiju, ali zbog neriješenih imovinsko-pravnih odnosa nije potpisala koncesijski ugovor čime je zapravo prokockala svoju šansu. U

¹⁵⁴ Šimunović, T., „Radio 101 ostao bez koncesije“, *Večernji list*, 21. studenog 1996., 5.

samo nekoliko rečenica Večernji je kao podršku za Radio 101 naveo predsjednika skupštine grada Zagreba Zdravka Tomca i riječi direktora Radija 101 Silvestra Vrbanca koji je obećao „da će se za koncesiju boriti svim legalnim sredstvima koja su im na raspolaganju“.

Na naslovnici od 22. studenog našla se velika fotografija snijegom zametenog sela Ljubova gdje je došlo do poteškoća u prometu. Na vrhu naslovnice stoji vijest da se Nino Pavić, vlasnik Europapress holdinga i radija koji je dobio koncesiju, iste odrekao u korist Radija 101, a nema niti spomena velikog prosvjeda koji se u Zagrebu dogodio dan ranije. Tema je pokrivena na malo više od pola stranice, a u članku se navodi odustajanje radija Globus 101 od dobivene koncesije u korist razvoja neovisnih medija i demokratskih vrijednosti. Velika pozornost također je pridana i mišljenju Ivića Pašalića koji Radio 101 proziva oporbenim, a ne neovisnim medijem. Ističe se još i tužba kojom je gradska skupština grada Zagreba zaprijetila članovima Vijeća za telekomunikacije, te podrška Radiju 101 od Hrvatskog novinarskog društva. S druge strane, stav čelnika Radija 101 popraćen je samo jednom rečenicom u kojoj navode da odustajanje Nina Pavića, tj. radija Globus 101 nije nikakav humanitarni čin već bojazan da bi tjednik Globus tim potezom mogao izgubiti čitatelje. Na sljedećoj stranici novinarka Deana Knežević u svojoj kolumni o aktualnim zbivanjima osudila je uskraćivanje koncesije Radiju 101, zaključujući kako je sloboda medija točka bez koje ne funkcionira ni tržišna ni politička demokracija.¹⁵⁵

Na naslovnici Večernjeg lista od 24. studenog nalazi se fotografija predsjednika dr. Franje Tuđmana koji, vrativši se s liječenja iz SAD-a, održava konferenciju za novinare u zagrebačkoj zračnoj luci. U naslovu Predsjednik upozorava kako „Hrvatska neće biti ničija kolonija“. Večernji list ukratko prenosi njegov govor u kojem on prijeti kako „...nećemo dopustiti onima koji se povezuju sa svim protivnicima hrvatske samostalnosti, koji im se nude i prodaju za Judine škude, kao što se i sami hvale da dobivaju dotacije iz svih centara svijeta. A povezuju se od fundamentalističkih ekstremista do kojekakvih lažnih propovjednika pseudo demokratskih obmanjivača, koji nam danas propovijedaju velike ideje o ljudskim pravima i slobodama medija.“¹⁵⁶

Iz ova tri primjerka Večernjeg lista koji obrađuju temu prosvjeda Radija 101 vidljivo je da je list događaj popratio prilično oskudno sa svega dvije nepune stranice, te odviše jednodimenzionalno, što je s obzirom na to koliko je taj događaj imao odjeka u javnosti i što

¹⁵⁵ Knežević Deana, „Radio i krediti“, *Večernji list*, 22. studenog 1996., 4.

¹⁵⁶ Đuretek Darko, „Hrvatska neće biti ničija kolonija“, *Večernji list*, 24. studenog 1996., 2.

je značio za društvo u demokratskom smislu, prilično neprofesionalno za jedne novina takvog renomea poput Večernjeg lista.

Promatrajući situaciju u četiri ponuđena medija vidimo veliki kontrast u načinu na koji se prenose informacije o ovim događajima. Naravno, taj način ovisi o političkom usmjerenju novina, koje je postalo glavni predznak bilo kakve rasprave o medijima u Hrvatskoj u 1990-ima. Feral Tribune i Večernji list iz ovih analiza iskazuju puno radikalniji stav od Novo lista i Vjesnika. U slučaju Ferala to nije nikakvo iznenađenje, s obzirom na njihov satirički i kritički karakter. Večernji list oskudnim praćenjem ovako važnog događaja iznenađuje. Ova činjenica svakako potvrđuje njegovu naklonost državnim vlastima, ali i neprofesionalnost redakcije. Novi list se kao nezavisni dnevni list pokazao kao pristalica „oporbenih ideja“ pristupom i prikazom događaja, ali njegova profesionalnost se ističe pokrićem svih relevantnih informacija i iskazima Vijeća za telekomunikaciju, koje ne skriva i ne izobličuje. Vjesnik je slično kao i Novi list, umjerenija novina u ovom istraživanju. Iako državnog usmjerenja, Vjesnik je profesionalno i široko obradio problematiku događaja s Radijom 101, na ponekim mjestima ističući mišljenja novinara i čitatelja koji govore u prilog vlasti, a protiv zahtjeva novinara „Stojedinice“.

Kada analiziramo medije, politička je kultura najznačajniji element – ukoliko postoji demokratski deficit, taj se prepoznaje u odnosu medija i kulture demokracije. Demokratska kultura „označava slobodu medija kao dijela političke kulture demokracije, te njihov utjecaj na razvoj takve političke kulture.“¹⁵⁷ Izazov razvoja demokracije u Hrvatskoj – dakle građanskih vrijednosti – leži u području te demokratske kulture. Unutar demokratske kulture potrebno je razvijanje dijaloga i tolerancije i poticanje različitosti mišljenja.¹⁵⁸

¹⁵⁷ Peruško Čulek (bilj. 105), 257.

¹⁵⁸ Peruško Čulek (bilj. 105), 257.

11. Zaključak

Jedna od glavnih značajki društvene tranzicije u Hrvatskoj jest razvoj građanskih vrijednosti. Te vrijednosti su na početku rada definirane kao domena koja okuplja slobodu mišljenja i izražavanja te toleranciju prisutnu unutar jedne skupine ljudi. U ovom radu to su građani Republike Hrvatske u posljednjem desetljeću 20. stoljeća. Građanske vrijednosti vežu se za pojam demokracije koja predstavlja političku inačicu ovoga fenomena. Demokracija je u isto vrijeme uvjetovana postojanjem građanskih vrijednosti unutar jednog društva, ali ona i uvjetuje iste. Takav je bio slučaj u Hrvatskoj. Demokracija koja se uspostavila, ili trebala biti uspostavljena na razini države, imala je biti katalizator razvoja građanskih vrijednosti u društvu. Kao što se kroz rad pokazalo, takav se ishod nije ostvario u Hrvatskoj. Liberalna načela onemogućena su brojnim elementima koji su se pojavili u političkom, gospodarskom i društvenom životu države. Rat je bio jedna od najvećih prepreka razvoju tolerantnijeg društva koje prihvaća različitost, ali i nacionalizam i njegov etnocentrizam, kao i način na koji su vlasti iskoristile ove snažne društvene pojave, usmjerivši društvo dodatnoj nesnošljivosti. Vladajuća stranka i predsjednik koji su upravljali državom cijelo desetljeće uspostavili su široku kontrolu i ograničili slobode koje su trebale biti implementirane nakon izlaska iz bivše totalitarne države. Osim vladajućih, Crkva je djelomično otežala širenje liberalnih načela svojim pristajanjem uz državne vlasti. Naime, u drugoj polovici desetljeća, nakon jenjavanja ratnih strahota, društvo je napokon počelo širiti slobodnu misao. Društvena akcija koja je označila prekretnicu u državi bio je prosvjed za Radio 101. Događaji u studenom 1996. izvanredan su pokazatelj i pravi primjer stanja u kojemu se nalazilo Hrvatsko društvo tijekom ovog desetljeća, a koje se tada pokušalo promijeniti. Na trgu se pojavilo više od 100 000 ljudi, a taj broj svjedoči o snazi želje za društvenom promjenom. Osim samog prosvjeda, iz analize medija koji su pisali o prosvjedu očituje se suprotstavljenost različitih stajališta o njegovu značaju. Bila ta stajališta orkestrirana od države, radikalno u suprotnosti s državnim politikom ili u međuprostoru, ona nam u konačnici pokazuju mogućnost pluraliteta mišljenja koju su u Hrvatskoj omogućili mediji. Nezavisni mediji, koji su se, svaki na svoj način, borili za slobodu pisane ili govorene riječi posadili su prvu klicu slobode izražavanja u Republici Hrvatskoj. Uveli su pitanje mogućnosti življenja u različitosti kao i promjenu dotadašnjeg političkog diskursa. Suprotstavljenost uvjerenja i prilika da se ista izraze u javnoj raspravi, prva je stepenica u usponu prema građanskom društvu.

Literatura

1. Agh, Attila, „The Transition to Democracy in Central Europe: A Comparative View“, u: *Jurnal of Public Policy*, 11, 1991., 133.-151.
2. Cohen, Lenard J., „Embattled democracy,: postcommunist Croatia in Transition“, u: *Politics, power, and the struggle for democracy in South-East Europe*, (ur.) Karen Dawisha i Bruce Parrott , Cambridge University Press, Cambridge, 69.-121.
3. Čengić, Drago, Ivan Rogić i Aleksandar Štulhofer, *Privatizacija u očima hrvatske javnosti* (istraživački izvještaj), Hrvatski centar za strategijska istraživanja, 1998.
4. Čučković, Nevenka, „Privatizacija u tranzicijskim zemljama: namjere i stvarnost deset godina kasnije“, u: *Privatizacija i javnost*, (ur.) Drago Čengić i Ivan Rogić, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 1999., 12.-43.
5. Dekanić, Igor, *Demokratizacija Hrvatske*, Prometej, Zagreb, 2004.
6. Garde, Paul, *Život i smrt Jugoslavije*, Ceres, Zagreb, 1996.
7. Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest*, Novi Liber, Zagreb, 2003.
8. Goldstein, Ivo, *Dvadeset godina samostalne Hrvatske*, Novi Liber, Zagreb, 2010.
9. Ilšin, Vlasta, „Političke vrijednosti i stavovi“, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, (ur.) Sabrina Ramet i Davorka Matić Alinea, Zagreb, 2006., 103.-124.
10. Listhaug, Ola i Žan Štarbac, „Podrška demokraciji i snaga građanskih stavova: Hrvatska u usporedbi sa stabilnim i novim demokracijama“, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, (ur.) Sabrina P. Ramet i Davorka Matić, Alinea, Zagreb, 2006., 89.-102.
11. Maldini, Pero, „Nationalism in Craotian Transition to Democracy: Between Structural Conditionality and the Impact of Legacy of History and Political Culture“, u: *Contemporary Issues*, Vol. 5, No. 1, 2012., 6.-20.
12. Matić, Davorka, „Je li nacionalizam stvarno toliko loš: slučaj Hrvatske“, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, (ur.) Sabrina P. Ramet i Davorka Matić, Alinea, Zagreb, 2006., 261.-284.

13. Nobilo, Mario, *Hrvatski feniks: Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata 1990.-1997.*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2000.
14. Pašić, Jelena, „Devedesete: borba za kontekst“, u: *Život umjetnosti*, 90, 2012.
15. Peračković, Krešimir, „Sociologija tranzicije: strukturalni, sociokulturni i neomodernizacijski pristup“, u: *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, Vol.13 No.3 (71) Lipanj 2004., 487.-504.
16. Peruško Čulek, Zrinjka, *Demokracija i mediji*, Barbat, Zagreb, 1999.
17. Peruško, Zrinjka, „Mediji i civilne vrijednosti“, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, (ur.) Sabrina P. Ramet i Davorka Matić, Alinea, Zagreb, 2006.
18. Radoš, Ivica, *Tuđman izbliza; Svjedočenja suradnika i protivnika*, Profil, Zagreb, 2005.
19. Radoš, Ivica, *Hrvatske kontroverze*, Večernji list, Zagreb, 2014.
20. Ramet, Sabrina, *Čija demokracija? Nacionalizam, religija i doktrina kolektivnih prava u srednjoj i jugoistočnoj Europi nakon 1989. godine*, Alinea, Zagreb, 2001.
21. Ramet, Sabrina, „Građanske vrijednosti u demokratskoj tranziciji“, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, (ur.) Sabrina P. Ramet i Davorka Matić, Alinea, Zagreb, 2006., 11.-34.
22. Sekulić, Duško, „Prostor i identitet“, u: *Sukobi i tolerancija; O društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracija*, (ur.) Duško Sekulić et. al., Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb. 2004., 201.-224.
23. Sekulić, Duško, „Je li nacionalizam hrvatska sudbina?“, u: *Sukobi i tolerancija; O društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracija*, (ur.) Duško Sekulić et. al., Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb. 2004., 257.-284.
24. Sjøberg, Marius, „Hrvatska nakon 1989. godine: HDZ i politika tranzicije“, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, (ur.) Sabrina P. Ramet i Davorka Matić, Alinea, Zagreb, 2006., 35.-64.

25. Šokčević, Šimo i Vladimir Dugalić, „Privatizacija društvenog/državnog vlasništva – (ne)uspjeli tranzicijski proces?; Socijalno-etička prosudba“, u: *Diacovensia: teološki prilozi*, Vol.15 No.1, 2009., 103.-154.
26. Thompson, Mark, *Proizvodnja rata: Mediji u Srbiji, hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Medija centar, Beograd, 2000.,
27. Udovičić, Božo, *Statisti u demokraciji; Čitanka za buduću povijest*, Jesenski i Turk, Zagreb, 1999.
28. Vesterdal, Knut, „Izgradnja liberalne demokracije u Hrvatskoj“, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, (ur.) Sabrina P. Ramet i Davorka Matić, Alinea, Zagreb, 2006., 315.-336.
29. Zrnišćak, Siniša, „Religija i vrijednosti“, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, (ur.) Sabrina P. Ramet i Davorka Matić, Alinea, Zagreb, 2006., 125.-140.

Bibliografija

1. Agh, Attila, „The Transition to Democracy in Central Europe: A Comparative View“, u: *Jurnal of Public Policy*, 11, 1991., 133.-151.
2. Cohen, Lenard J., „Embattled democracy,: postcommunist Croatia in Transition“, u: *Politics, power, and the struggle for democracy in South-East Europe*, (ur.) Karen Dawisha i Bruce Parrott , Cambridge University Press, Cambridge, 69.-121.
3. Čengić, Drago, Ivan Rogić i Aleksandar Štulhofer, *Privatizacija u očima hrvatske javnosti (istraživački izvještaj)*, Hrvatski centar za strategijska istraživanja, 1998.
4. Čučković, Nevenka, „Privatizacija u tranzicijskim zemljama: namjere i stvarnost deset godina kasnije“, u: *Privatizacija i javnost*, (ur.) Drago Čengić i Ivan Rogić, Institut društvenih znanosti Ivo Pilar, Zagreb, 1999., 12.-43.
5. Dekanić, Igor, *Demokratizacija Hrvatske*, Prometej, Zagreb, 2004.
6. Duvnjak, Neven, „Religious Freedom in Contemporary Croatia“, u: *Church-State Relations in Central and Eastern Europe*, (ur.) Irena Borowik, Nomos, 1999., Krakow, 332.-345.

7. Garde, Paul, *Život i smrt Jugoslavije*, Ceres, Zagreb, 1996.
8. Goldstein, Ivo, *Hrvatska povijest*, Novi Liber, Zagreb, 2003.
9. Goldstein, Ivo, *Dvadeset godina samostalne Hrvatske*, Novi Liber, Zagreb, 2010.
10. Ilšin, Vlasta, „Političke vrijednosti i stavovi“, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, (ur.) Sabrina Ramet i Davorka Matić, Alinea, Zagreb, 2006., 103.-124.
11. Listhaug, Ola i Žan Štarbac, „Podrška demokraciji i snaga građanskih stavova: Hrvatska u usporedbi sa stabilnim i novim demokracijama“, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, (ur.) Sabrina P. Ramet i Davorka Matić, Alinea, Zagreb, 2006., 89.-102.
12. Maldini, Pero, „Nationalism in Croatian Transition to Democracy: Between Structural Conditionality and the Impact of Legacy of History and Political Culture“, u: *Contemporary Issues*, Vol. 5, No. 1, 2012., 6.-20.
13. Matić, Davorka, „Je li nacionalizam stvarno toliko loš: slučaj Hrvatske“, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, (ur.) Sabrina P. Ramet i Davorka Matić, Alinea, Zagreb, 2006., 261.-284.
14. Nobile, Mario, *Hrvatski feniks: Diplomatski procesi iza zatvorenih vrata 1990.-1997.*, Nakladni zavod Globus, Zagreb, 2000.
15. Pašić, Jelena, „Devedesete: borba za kontekst“, u: *Život umjetnosti*, 90, 2012.
16. Peračković, Krešimir, „Sociologija tranzicije: strukturalni, sociokulturni i neomodernizacijski pristup“, u: *Društvena istraživanja: časopis za opća društvena pitanja*, Vol.13 No.3 (71) Lipanj 2004., 487.-504.
17. Peruško Čulek, Zrinjka, *Demokracija i mediji*, Barbat, Zagreb, 1999.
18. Peruško, Zrinjka, „Mediji i civilne vrijednosti“, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, (ur.) Sabrina P. Ramet i Davorka Matić, Alinea, Zagreb, 2006.
19. Radoš, Ivica, *Tuđman izbliza; Svjedočenja suradnika i protivnika*, Profil, Zagreb, 2005.

20. Radoš, Ivica, *Hrvatske kontroverze*, Večernji list, Zagreb, 2014.
21. Ramet, Sabrina, *Čija demokracija? Nacionalizam, religija i doktrina kolektivnih prava u srednjoj i jugoistočnoj Europi nakon 1989. godine*, Alinea, Zagreb, 2001.
22. Ramet, Sabrina, „Građanske vrijednosti u demokratskoj tranziciji“, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, (ur.) Sabrina P. Ramet i Davorka Matić, Alinea, Zagreb, 2006., 11.-34.
23. Sekulić, Duško, „Prostor i identitet“, u: *Sukobi i tolerancija; O društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracija*, (ur.) Duško Sekulić et. al., Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb. 2004., 201.-224.
24. Sekulić, Duško, „Je li nacionalizam hrvatska sudbina?“, u: *Sukobi i tolerancija; O društvenoj uvjetovanosti nacionalizma i demokracija*, (ur.) Duško Sekulić et. al., Naklada Jesenski i Turk, Hrvatsko sociološko društvo, Zagreb. 2004., 257.-284.
25. Søbereg, Marius, „Hrvatska nakon 1989. godine: HDZ i politika tranzicije“, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, (ur.) Sabrina P. Ramet i Davorka Matić, Alinea, Zagreb, 2006., 35.-64.
26. Šakić, V., „Privatizacija pred očima hrvatske javnosti“, u: *Gospodarsko-socijalni izazovi u tranzicijskim zemljama*, (ur.) Baloban, S., Centar za promicanje socijalnog nauka Crkve HBK - Institut društvenih znanosti 'Ivo Pilar', Zagreb, 2001., 89.
27. Šokčević, Šimo i Vladimir Dugalić, „Privatizacija društvenog/državnog vlasništva – (ne)uspjeli tranzicijski proces?; Socijalno-etička prosudba“, u: *Diacovensia: teološki prilozi*, Vol.15 No.1, 2009., 103.-154.
28. Thompson, Mark, *Proizvodnja rata: Mediji u Srbiji, hrvatskoj i Bosni i Hercegovini*, Medija centar, Beograd, 2000.,
29. Udovičić, Božo, *Statisti u demokraciji; Čitanka za buduću povijest*, Jesenski i Turk, Zagreb, 1999.
30. Vesterdal, Knut, „Izgradnja liberalne demokracije u Hrvatskoj“, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, (ur.) Sabrina P. Ramet i Davorka Matić, Alinea, Zagreb, 2006., 315.-336.

31. Zrniščak, Siniša, „Religija i vrijednosti“, u: *Demokratska tranzicija u Hrvatskoj – transformacija vrijednosti, obrazovanje, mediji*, (ur.) Sabrina P. Ramet i Davorka Matić, Alinea, Zagreb, 2006., 125.-140.
32. European Institute for the Media (UD Dept. Of State Country report on Human Rights Practices for 1997)

Novine

1. Vukić, I., „Tko su članovi vijeća za telekomunikacije“, *Novi list*, 21. studenog 1996., 2.
2. „Kako je dodijeljena koncesija za Zagreb; Pašalić: Nije u interesu javnosti da ispolitizirani radio dobije koncesiju“, *Novi list*, 21. studenog 1996., 2.
3. Đula, Nino, „Pobijedila je desna struja HDZ-a na čelu s Ivićem Pašalićem“, *Novi list*, 21. studenog 1996., 3.
4. Sapunar: Mislim da Radio 101, iako ga uopće ne slušam, ima loš program“, *Novi list*, 22. studenog 1996., 2.
5. „Smjenite članove vijeća za telekomunikaciju“, *Novi list*, 22. studenog 1996., 2.
6. Vukić, I., „Zatražene ostavke članova vijeća za telekomunikacije“, *Novi list*, 22. studenog 1996., 3.
7. „Postaja koja je dugo HDZ-u išla na živce“, *Novi list*, 22. studenog 1996., 4.
8. „Hrvatskoj nanešena velika šteta“, *Novi list*, 22. studenog 1996., 5.
9. „Značajan udarac slobodi izražavanja mišljenja“, *Novi list*, 22. studenog 1996., 5.
10. Daskalović, Zoran i Milivoj Đilas, „Radio 101 Dan nezavisnosti“, *Feral Tribune*, 25. studenog 1996., 12.-13.
11. Daskalović, Zoran i Milivoj Đilas, „Radio 101 Dan nezavisnosti“, *Feral Tribune*, 25. studenog 1996., 12.-13.
12. Ivanković Nenad, „Smiriti strasti“, *Vjesnik*, 22. studeni 1996., naslovnica
13. Ströhm Carl Gustaf, „Austrijski Radio 101“, *Vjesnik*, 23. studeni 1996., naslovnica

14. Šimunović, T., „Radio 101 ostao bez koncesije“, *Večernji list*, 21. studenog 1996., 5.
15. Knežević Deana, „Radio i krediti“, *Večernji list*, 22. studenog 1996., 4.
16. Đuretek Darko, „Hrvatska neće biti ničija kolonija“, *Večernji list*, 24. studenog 1996., 2.

Zakoni

1. Ustav Republike Hrvatske, Narodne Novine, 56, 22. prosinca 1990., Zagreb, URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1990_12_56_1092.html, posjećeno: 23.8.2018
2. Zakon o pravnom položaju vjerskih zajednica, Narodne novine, 83, 8. srpnja 2002., Zagreb, URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/2002_07_83_1359.html, posjećeno: 23.8.2018.
3. Odluka o osnivanju Vrhovnog državnog vijeća Republike Hrvatske, Narodne novine, 19, 23. travnja 1991., URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1991_04_19_587.html , posjećeno: 28.8.2018.
4. Odluka o osnivanju i imenovanju članova Predsjedničkog vijeća, Narodne novine, 98, 5. prosinca 1995., URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1995_12_98_1643.html , posjećeno: 28.8.2018.
5. Hrvatsko zakonodavstvo, Zaključci o prihvaćanju akata Savjeta Europe o slobodi izražavanja i informiranja, URL: <http://zakon.poslovna.hr/public/deklaracija-o-slobodi-izrazavanja-i-informiranja/60544/zakoni.aspx> , posjećeno: 8.9.2018
6. Zakon o javnom informiranju, Narodne novine, 22, 17. travnja 1992., URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1992_04_22_490.html, posjećeno: 8.9.2018.
7. Zakon o telekomunikacijama, Narodne novine, 53, 8. srpnja 1994, URL: https://narodne-novine.nn.hr/clanci/sluzbeni/1994_07_53_951.html, posjećeno: 11.9.2018.

Video izvori

1. Dokumentarni film *Dan nezavisnosti*, režija: Vinko Brešan, 2007.
2. Informativna emisija *Motrišta*, HTV, 21. studenog 1996., URL: <https://www.youtube.com/watch?v=-DsZCYnaeRo>, posjećeno: 9.9.2018

Internet izvori

1. Hrvatski jezični portal, *Društvo*, <http://hjp.znanje.hr/index.php?show=search>, posjećeno: 6.8.2018.
2. Leksikon radija i televizije, Forum 21, URL: <https://obljetnica.hrt.hr/leksikon/f/forum-21/>, posjećeno: 9.9.2018.
3. Radio 101, O radiju, URL: <http://radio101.hr/o-radiju-101/>, posjećeno: 10.9.2018.